

Hangtan*

Bevezetés

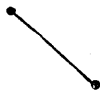
A nyelv — lényege szerint — kétarcú. Egyfelől anyagi jelenség: beszélőszerveink megfelelő mozgássora létesíti, és hallószervünk segítségével közvetlenül érzékelhető. Másfelől azonban a nyelv tudattartalmat, jelentést hordoz: azaz a nyelv hanganyagának kifejező ereje van.

A hangtan — a nyelvtannak egyik ága — közvetlenül és elsősorban a nyelv hanganyagát veszi vizsgálat alá. A hanganyag — mint anyagi jelenség — fizikailag tagolható, részekre bontható. Beszédünk legkisebb akusztikai egysége a hang vagy hangelem. Hallószervünk segítségével a hangelemek tovább már nem elemezhetők. A hangelemek a nyelv hanganyagának alap-egységei. Minden nyelv meghatározott számú és minőségű hangelemmel rendelkezik. A hangkészlet — a hangelemek összessége — azonban még nem meríti ki a nyelv hanganyagát. A hangelemek — hangsajátosságai alapján — meghatározott kapcsolatokat alkotnak egymással. Egy nyelv hangkészlete eléggé korlátozott: mindössze 20—50 hangelemből áll. A hangsajátosságok (időtartam, hangsúly, hanglejtés stb.) száma még kevesebb: a hangelemeknek a hangsajátosságok alapján való különféle kapcsolatai azonban kimeríthetetlen és megszámlálhatatlan lehetőségeket nyújtanak az embernek arra, hogy érzéseit, belátásait és akarati elszánásait nyelvi formába öltöztesse, s így a társadalom számára közvetlen, érzékileg felfogható valósággá formálja.

A hangtan a vizsgált nyelv hangelemeivel, hangsajátságaiival és a hangkapcsolatok törvényszerűségeivel foglalkozik. A hangjelenségeket azonban nem tekinti pusztán fizikai jelenségeknek, hanem a tudattartalomhoz való viszonyukat, azaz nyelvi kifejező erejüket vizsgálja. Minden fontosabb hangelemnek és hangsajátságának megvan a maga közvetlen vagy közvetett kapcsolata a kifejezett tudattartalommal. *Írsz*: ez a hangkapcsolat egy meghatározott gondolattartalom megjelenítője. A hangsor anyagi szerkezete körülbelül így felel meg a gondolatszerkezetnek: az *i* hangelem és az *r* hangelem ilyen sorrendű kombinációja (*ír*) jelzi az 'írás' cselekvést, az *sz* hangelem és annak hangsort záró helyzete kifejezi az egyes második személyű cselekvőt ('te'). Az erős nyomaték, amely dinamikailag egységbe foglalja az egész háromelemű hangkapcsolatot, azt fejezi ki, hogy a megadott helyzetben a

* Ez a dolgozat eredetileg a pedagógiai főiskolák számára jegyzetnek készült 1951-ben. Néhány gondolata mintha a köztudatba is átment volna azóta. Mégsem lesz talán felesleges, ha most nyomtatásban is megjelenik — mégpedig lényegileg változatlan formában. Úgy látom, hogy szempontjai és gondolatai ma sem avultak el. S aztán: nyelvtani irodalmunknak mostani forrongásában több tekintetben is tanulságos lehet egy olyan rendszerezés, amely a tudomány igényeit tartotta szem előtt, mégis az oktatás gyakorlatából nőtt ki. Régi kedvenc gondolatunk, hogy nyelvtanítás és nyelvtudomány nem haladhatnak ellentétes utakon. Ellenkezőleg: csak az elmélet és a gyakorlat leg-szorosabb szövetségétől várhatunk biztos eredményeket az élet és a tudomány számára.

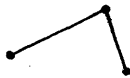
beszélő és a hallgató számára egyaránt az 'írás' cselekvés a lényeges mozzanat, nem pedig a cselekvő kiléte. A hangsort zenei egységbe összefogó dallam (hanglejtésforma) egyenletesen ereszkedő jellegű :

s ez a nyelvi kifejezés ténymegállapító voltát jelzi. Gondoljunk most már a következő változtatásokra az *írsz* hanganyagán. Ha elől megtoldjuk egy *s*-hangelemmel : *sírsz*, akkor ez a hangtöbblet a gondolattartalom szerkezetét úgy változtatta meg, hogy az 'írás' cselekvés helyét ugyanabban a szerkezetben a 'sírás' cselekvés foglalja el. Ha az *írsz* hangsor végéről elhagyom az *-sz* hangelemet : *ír*, akkor ez a változtatás a jelentésszerkezetben a cselekvő személy képzetének eltolódását idézi elő : 'te' → 'ő'. Ha a beszédösszefüggésben az *írsz* hangsor elveszti dinamikai önállóságát, s a *te* hangsor nyomatékának rendelődik alá : *te írsz*, akkor ezzel a változtatással azt fejezzük ki, hogy az adott helyzetben nem az 'írás' cselekvés érdekel bennünket elsősorban, hanem a cselekvő személy ('te'), s hogy minden más cselekvőt kirekesztünk. Megváltoztathatjuk az *írsz* hangkapcsolat hanglejtésformáját is : ereszkedőből emelkedővé :

vagy emelkedő-esővé formáljuk (*Írsz?*) :

s ezzel a változtatással az eredeti ténymegállapítás tudakozó, kérdező jellegét ölt.

A nyelvnek nem minden hangeleme és hangsajátossága vesz részt minden egyes alkalommal egyformán a gondolatkifejezésben. Ebben a hangsorban pl. : *írok* az *í + r* kapcsolat az 'írás' cselekvést, a *-k* záró hang az egyes első személyű cselekvőt jelzi ('én'), az *o* hangelemnek azonban ebben a kapcsolatban nincs közvetlen jelölő szerepe. Jellemző ez utóbbira, hogy a *kérek* hangsorban az *e*, az *ülök* hangsorban az *ö* hangelem lép helyébe. Ezeknek a szavaknak (*írok*, *kérek*, *ülök*) hang- és jelentésszerkezete ugyanis megegyezik egymással. Az *o* (*ír-o-k*), *e* (*kér-e-k*), *ö* (*ül-ö-k*) hangelem az adott hangsorokban egyformán arra való, hogy a cselekvést jelölő hangsorhoz (*ír-*, *kér-*, *ül-*) az egyes első személyű cselekvőt jelölő *-k* záró hangot hozzákapcsolja. A mai magyar beszélők azonban ezt az *o/e/ö* változó hangelemet is szükségesnek érzik ahhoz, hogy a szóban forgó hangszerkezetek egységes hangsorra, szóvá váljanak. A hangszerkezet mechanizmusához tartoznak csupán, s ezen keresztül csak közvetve van közük a gondolatkifejezéshez. Természetesen ugyanezek a hangelemek más kombinációkban már közvetlen kifejező értékkel bírnak. Vö. a *kos* : *okos*, a *nép* : *e nép* és a *kör* : *ökör* viszonylatokban az *o*, *e*, *ö* hangelemek kifejező értékét.

Ugyanígy viselkednek a hangsajátosságok is. Ez a hangsor: *rőzsa* dinamikus egységet alkot az elején alkalmazott erős nyomatékka. A hangsor gondolattartalma azonban nem változik meg akkor sem, ha a *piros rőzsa* kapcsolatban elveszti önálló nyomatékát, s a *piros* hangsor dinamikai uralmának rendeljük alá.

A hangelemeknek és hangsajátosságoknak tehát nem mindig van, ellenben lehet közvetlen kifejező szerepe. A kifejező szerep sohasem magához a különálló hangelemhez vagy hangsajátossághoz fűződik, hanem megadott hangelemeknek más hangelemekhez, megadott hangsajátosságoknak más hangsajátosságokhoz való viszonyán alapszik. A gondolatot, érzést, akarást nem egy hangelem vagy egy hangsajátosság jelöli, hanem hangelemek és hangsajátosságok viszonyrendszerei determinálják. Egy hangelem csak egy másik hangelemhez képest változtatja meg a hangsor jelentését, ugyanígy egyik hangsajátosság csak a másikhoz képest vesz részt a jelentésdeterminálás végtelenül bonyolult szerepében.

A beszédhangnak tehát — akárcsak magának a nyelvnek — két arca van: 1. van egy anyagi: fizikai és fiziológiai oldala és 2. van egy, a tudattartalom felé mutató oldala: kifejező szerepe, nyelvi funkciója. Régebben a hangtant tisztán fizikai és fiziológiai tudománynak tekintették. A beszédhangok fizikai sajátságainak kutatását, a beszédhangok szervi keletkezésének (hangképzés) és szervi felfogásának (a hallás folyamata) fiziológiai felderítését tekintették egyetlen feladatának. Újabban azonban szembeállították a természettudományi hangtannal (fonetika) azt a másfajta hangtudományt (fonológia), amely a hangok funkciójával, nyelvi jelölő szerepével foglalkozik. Fonetika és fonológia szétválasztása azonban mesterkéltnél. Hiszen a hangjelenség a nyelvben egyszerre anyagi és funkcionális (ti. a tudattartalom realizálásában szerepet játszó) jelenség. Éppen anyagi: fizikai és fiziológiai voltánál fogva lehet csupán nyelvi funkciója. Viszont nyelvi funkció nélkül nyelvi hangjelenségről nem is beszélhetünk.

I. A beszéd és írás

A nyelv elsősorban a hangnyelvet jelenti. Az emberi műveltség fejlődésének meghatározott fokán azonban kialakult a gondolatnak írásos rögzítése is. A hangnyelv (beszéd) az akusztikai síkban megvalósult gondolat — azaz a hallóérzékünk számára hozzáférhető, valóságos gondolat, ezzel szemben az írás vagy írott nyelv nem más, mint az optikai síkba vetített gondolat, amely tehát elsősorban a látó érzékszervünk számára hozzáférhető. Az írást a rögzítés szándéka és szükséglete teremtette meg. Az élőszó, a hangnyelv ugyan kitűnően betölti a közlés, a társadalmi érintkezés szerepét: van azonban egy hiányossága. Pillanatnyi, múló jelenség. Ha egyszer megvalósult, nyomban el is enyészett. A társadalom tudatában ugyan tovább él egy ideig, de fokozatosan halványul, s a nemzedékek egymásutánjában végleg kiveszhet a tudatból. Aztán az élőszó terjedési köre szűk. Kevesen foghatják fel csupán. Az írás egyszerre segít mindkét hiányosságon: állandósítja, rögzíti a tudattartalmat, és egyúttal a hatókörét szinte a végtelenre tágítja. Évezredekkel ezelőtt írásban rögzített emberi gondolatok, lélekrezdületek nem enyésztek el a néppel együtt, hanem a tudomány új életre keltheti őket. Gondoljunk az óegyiptomi hieroglifikákra vagy akár az Orkhon vidékén talált

türk sziklafeliratokra. S ma a könyv milyen elterjedést biztosít a gondolatnak! Semmiféle élőszó nem vetekedhetik vele terjedelem dolgában, legfeljebb a rádióval végtelenre tágitott élőszó. Persze, az írott nyelv nem mindenben múlja felül a hangnyelvet. A hangnyelv hatása közvetlen, a hanganyagba burkolt gondolat közvetlenül hat rám és közvetlenül mozgat meg. Hatása alól nem vonhatom ki magamat. Az írott nyelv hatása ehhez képest közvetett. Az írás a betű koporsójába zárt gondolat: feltámaszthatom, élővé tehetem bármikor, de ugyanúgy félretehetem. A hangnyelv benyomásai ellen alig van védekezési lehetőség, az írott nyelvet ellenben tetszés szerint kirekeszthetem életkörömből.

Az írás fejlődésében több szakaszt különböztethetünk meg. A tulajdonképpeni írás ott kezdődik, amikor az ember a maga gondolatait szándékosan közölte másokkal látható — rajzolt, festett, rovott — jelek segítségével. Ha a két mozzanat (1. gondolatközlési szándék, 2. írott, rajzolt jelek alkalmazása) vagy akármelyik a kettő közül hiányzik, akkor tulajdonképpeni írásról még nem beszélhetünk. Kétségtelen azonban, hogy a tulajdonképpeni írás megjelenése előtt volt egy olyan korszak az emberiség életében, amikor írott, rajzolt, rovott jeleket létesített közlési szándék nélkül. Ilyenek a korai kőkorszakból ránk maradt sziklarajzok, amelyek nem tekinthetők szándékos gondolatközléseknek, hanem talán csak az őseMBER művészi, illetőleg játékosztöne megnyilatkozásait láthatjuk bennük. Az ilyen ösztönös, önkénytelen rajzolatok vezették el az embert lassan ahhoz a belátáshoz, hogy a rajzolatokat gondolatközlésre is felhasználhatja. Az íráshoz vezetett egy másik út is. Gondolatközlésre már a primitív fokon megfelelő tárgyakat (pl. útjelzőket, tárgyleveleket) használt az ember, s ez adhatta az indítást arra, hogy a tárgyak lerajzolt képe maga is alkalmas lehet a gondolat kifejezésre és a gondolatközlésre.

A tulajdonképpeni írás a képírással (piktográfia) kezdődik. Egy eseményt vagy eseménysort vázlatos rajzok segítségével adtak tudtul másoknak. Itt az írás még csak nagyon laza kapcsolatban van a hangnyelvvél: az íráskép a hangnyelv kikapcsolásával közvetlenül utal magára az eseményre, illetőleg a megfelelő gondolat tartalomra. A valóság tükröződik a tudatban, s a képírás a valóság tudati tükröződését a maga egységében, tagolatlanságában igyekszik kifejezni. Ezen a fokon áll például a dakota indiánok írása. Azt például, hogy „a varjú indiánok 30 dakotát megöltek”, ilyenféle rajzollal adták vissza:

A képírást persze el lehet olvasni, azaz át lehet tenni nyelvi formába. A nyelvi értelmezés, a kiolvasás azonban nem egyértelmű, hiszen különféle mondatszerkezeteket lehet használni, s a szavak megválasztása sincs egyértelműen meghatározva. Másfelől a képírás bizonyos fokig nemzetközi jellegű. Nyelvhatárok nem állják útját az elolvasásnak. A fenti dakota írást nemcsak a dakoták, hanem a varjú indiánok is el tudták olvasni, ha nem is volt azonos

a nyelvük, sőt bármely nyelvközösséghez tartozó ember el tudja olvasni — már ti. ha a helyzet maga segíti a rajzolat értelmének kihámozásában.

Az írás fejlődésének magasabb fokát jelzi a fogalomírás (ideográfia). Itt már szorosabbá válik a kapcsolat az írás és a nyelvi kifejezés közt. A valóság tudati tükröződését, a gondolatot tagoljuk, azaz fogalmakra bontjuk, s a fogalmakat egymással viszonyba állítjuk. A gondolat fogalmakra tagolódását a hangnyelv a hanganyag megfelelő tagolásával jelzi, a fogalomírás pedig optikai síkba vetíti. Minden fogalomnak megvan a maga külön írásjele, amely eredetileg a fogalom lényeges jegyeit vázlatos rajzban rögzítette. A fogalomírás tehát a nyelvi gondolattal van szoros kapcsolatban, nem pedig a nyelv hanganyagával. Éppen ezért ez az írás is nagymértékben nemzetközi. A kínai írást japánul is el lehet olvasni, de a jelek fogalmi értékének elsajátítása alapján bármely más nyelven is. A kínai írás — amennyiben az nagyrészt még ma is a fogalomírás fokán áll — az „embert” annak lényeges fogalmi jegye szerint „kétlábú lény”-nek írja :

人

ezt az ideogrammot kínaiul *žén*-nek, japánul *hito*-nak olvassák, magyarul *ember*-nek olvasnánk. Az óegyiptomi írás is kezdeti szakaszában tiszta fogalomírás volt.

Hatalmas fordulatot jelez az írás fejlődésében a betűírás kialakulása. A fogalomírás a gondolatnak fogalmakra tagolódását követi és adja vissza a maga jeleivel : tehát egy írásjelenek fogalom-, azaz szóértéke van. A betűírás vagy hangjelölő írás ezzel szemben a nyelv hangszerkezetét igyekszik visszaadni : egy írásjelenek a betűírás kezdetlegesebb fázisában szótagértéke van, fejlettebb szakaszában pedig hangelemet jelöl. A betűírásnak mindkét típusa (szótagírás és hangírás) a nyelv hanganyagával szövődik szoros kapcsolatba. Éppen ezért — mivel a különféle nyelvek ugyanazt a gondolat tartalmat más- és másféle hanganyaggal realizálják — a betűírás (transcriptió írás) egy nyelvhez kötött : idegen nyelvközösséghez tartozó ember nem tudja elolvasni, illetőleg az írásban megvalósított gondolatot nem képes felidézni. Kétségtelen, hogy a betűírás — és itt is különösen a hangírás — a gondolat írásos kifejezésének ezideig legtökéletesebb formája. Veszített ugyan hatóköre terjedelméből az internacionális jellegű képiráshoz és a fogalomíráshoz képest, viszont az emberi gondolat árnyalati finomságait sokkal hívebben képes visszaadni. A képirás értelmezése nagymértékben önkényes, többféle értelmezést enged meg egyszerre ; a fogalomírás a fogalmi viszonyításban nem igazít mindig pontosan útba : a betűírás éppen azért, mert híven követi a hangnyelv elemeinek kombinációit, egyértelmű és roppant finom regisztrálója az emberi gondolat szerkezetének. Bár a hangnyelv kimeríthetetlen árnyaló lehetőségei mellett a legtökéletesebb hangírás is nehézkes, mesterkélrt és durva utánzatnak tűnik . . .

Mi adta az indítást a betűírás megteremtéséhez?

Az egyalakú szavak (homonimák). A fogalomírás elsősorban a konkrét jelentésű szavakat, illetőleg a konkrét fogalmakat képes rajzolatlanul visszaadni. Ha most már az illető fogalomnak megfelelő hangsor más, elvont fogalmat is jelöl, akkor a konkrét fogalom ideogrammját a megfelelő elvont fogalom

jelölésére is felhasználják. Akkor azonban az ideogramma már nem a fogalommal társul, hanem a hangsorral, s az írásjel által felidézett hangsor aztán a beszédhelyzetnek és a beszédösszefüggésnek megfelelően felidézi az éppen odailő fogalmat. Az óegyiptomi írás

ideogramma eredetileg a 'lant' fogalmát jelölte: tehát ez az írásjel először felidézte a 'lant' képét, s aztán a 'lant' fogalma életrekelte az ehhez a fogalomhoz társult hangsort, a 'lant'-nak óegyiptomi nevét: *n-f-r*. Ez a hangsor azonban azt is jelentette, hogy 'jó'. Így a fenti írásjelet most már a 'jó' elvont fogalmának jelölésére is felhasználták. Akkor azonban a

jel már nem is a 'lant', sem a 'jó' fogalmát jelölte, hanem elvesztette fogalmi értékét, s egyszerűen a *n-f-r* hangsor értékét vette fel. A további fejlődés folyamán a kéttagú szavak jeleit felhasználták a többtagúak megfelelő részeinek jelölésére, az egytagú szavak jeleiből viszont a többtagú szavak megfelelő szótagjainak jelei alakultak.

A szótagírásból fejlődtek a tulajdonképpeni hangírások. A hangírásnak legtökéletesebb formáját a görögök teremtették meg. A görögök mint hajós nép élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak a föníciaiakkal. A sémi nyelvet beszélő föníciaiaktól vették át az írást. A sémi szótagírást azonban hangírássá alakították. Ez úgy történt, hogy a föníciai szótagjeleket a görög nyelv írásos rögzítésében mássalhangzóértékben alkalmazták, a görög magánhangzók jelölésére pedig azokat a föníciai mássalhangzójeleket foglalták le, amilyen mássalhangzók a görög hangrendszerből hiányoztak. A görög hangírás első emlékei az i. e. VIII—VII. századból maradtak ránk. A görög írás aztán kiindulópontjává vált sok más írásnak, így mindenekelőtt a latin és a cirillbetűs írásnak.

Az írásbeliség mélyen egybeszövődik az illető nép nyelvével, de csak az írás nagyfokú elterjedése esetén. Amíg a latin betűs írás például nálunk csak egy szűk felső réteg kizárólagos tulajdona volt a középkor századaiban, addig nem beszélhetünk a magyar nyelvnek és a magyar gondolkodásnak írásbeli korszakáról. Csak miután főként a könyvnyomtatás elterjedése és az iskolázás általánosan kötelező volt a széles néprétegek mindennapi szükségletévé tette az írást és olvasást: azóta elválaszthatatlanul egybeszövődik a magyar nyelviség és a magyar íráskultúra. A beszélőszervek mozgásai motorikus képek alakjában tükröződnek és megmaradnak a tudatban; a hallási benyomások hasonlóképpen akusztikai (szenzorikus) képek alakjában élnek tovább a tudat síkján. Ezekhez a szorosabb értelemben vett beszédképekhez azonban ma már elválaszthatatlanul hozzákapcsolódnak a magyarság tudatában az írásmozgások grafikus képei, valamint az olvasás alkalmával keletkezett optikai képek. A beszéd és az írás közt ennél fogva kölcsönös és szoros kapcsolat áll fenn. A nyelv szerkezete, hanganyagának minősége és mennyisége megszabja az írás jellegét. Ugyanazt a latin betűs írást és ugyanazokat a hangjelölési alapelveket például mennyire másként alkalmazta a maga szerkezeti sajátosságaihoz a magyar és a román nyelv! Fordítva is

megvan a szoros kapcsolat nyelv és írás közt. Az írásszokások hatással vannak a nyelv hangtípusainak kikristályosítására, a hangzási ingadozások kiküszöbölésére és egyáltalában az egységes ejtésmód kialakulására. Hogy az egységes magyar köznyelvi ejtésből mindinkább kiszorul a kétféle — nyílt és zárt — *e* hang megkülönböztetése, azt egyebek közt annak is tulajdoníthatjuk, hogy az egész közösségre kiterjedő írásbeliség sohasem tett különbséget a nyílt *e* és a zárt *ĕ* között.

Ami most már a gyakorlati hangírásokat illeti, meg kell állapítanunk, hogy azoknak egyik legfőbb értéke a hangjelölés következetessége. A következetesség kétirányú: egy írásjelnek egy meghatározott hangértéke van, és másfelől: egy hang jelölésére mindig egy *e* ugyanazt az írásjelet használjuk. A hangírás különösen születésekor, de kisebb mértékben azután is mindvégig törekszik a következetes hangjelölésre. A nyelvi fejlődés következtében azonban a következetesség megbomlik: kisebb-nagyobb mértékű következetlenség váltja fel. Bizonyos úr, szakadék támad a hangnyelv és az írás közt. Ennek több oka van. Egyik az, hogy a hangnyelv szakadatlanul változik, a nyelv hanganyagában idők folyamán eltolódások történnek. Az írás viszont — mint a rögzítés, az állandósítás eszköze — már eredeti rendeltetésénél fogva erősen konzervatív: állandósításra törekszik. Az írás egységéhez továbbá komoly társadalmi érdekek fűződnek: s az egység csak úgy biztosítható, ha az írást nem változtatjuk meg nyomban a hangállapotban bekövetkezett minden hangváltozás után. De nagyon nehéz, sokszor egyenesen lehetetlen is volna írásban azonnal jelölni a nyelv hanganyagának mindenféle megváltozását. Hiszen a hangeltolódások lassan, fokozatosan mennek végbe, s így nehezen tudatosíthatók.

Vannak esetek, amikor a gyakorlati írások teljesen alkalmatlanok a nyelv rögzítésére. Ilyen eset az, ha egy nyelvközösség nyelvjárási különbözőségeit kell lejegyezni. A köznyelv hangállománya és betűkapcsolásai a tájnyelvi változatoknak még csak hozzávetőleges jelölésére sem elegendők. A nyelvjárási szöveglejegyzések például nálunk már régtől fogva megjelölik a nyílt *e* mellett a zárt *ĕ* hangot; szükség van továbbá az ajakműködés nélkül képzett rövid *ä* hang írásos megkülönböztetésére, a hasonulósos és összeolvadásos hangjelenségek hű fonetikai jelölésére (*mĕlläzsd* 'megläsd') stb. Minden nyelvjárásterületnek vagy vidéknek a hangállománya különbözik a többitől. CSÜRY BÁLINT „Szamosháti szótár”-ában és más szamosháti közléseiben kénytelen volt a szamosháti nyelvjárás sajátos *i*-be hajló *é* hangjának jelölésére új betűjelet — az *ĕ*-t bevezetni. Ez természetesen tarkaságot és következetlenséget idéz elő a magyar nyelvjárási lejegyzésekben. Újabban kidolgoztak egy egységes nyelvjárási írásrendszert a Magyar Nyelvatlasz és egyáltalában a nyelvjárási lejegyzések céljaira.¹

Idegen, írásbeliséggel még nem rendelkező nyelvek szöveglejegyzésében s aztán sajátos fonetikai kutatások végzése céljából is szükség van a gyakorlati írásmódnak egy pontosabb, fonetikai írásmóddal való helyettesítésére. Rokonnépeink körében például a vogulok és osztjákok egészen a legutóbbi időkig nem rendelkeztek saját írással: a kutatók tehát kénytelenek voltak vogul, osztják szöveglejegyzéseikhez egy többé-kevésbé pontos, tudományos hangírást megállapítani. A tudományos igény haladása és az egyes

¹ DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése (Az egyezményes hangjelölési rendszer ismertetése). Magyar Nyelvjárások II, 18—37.

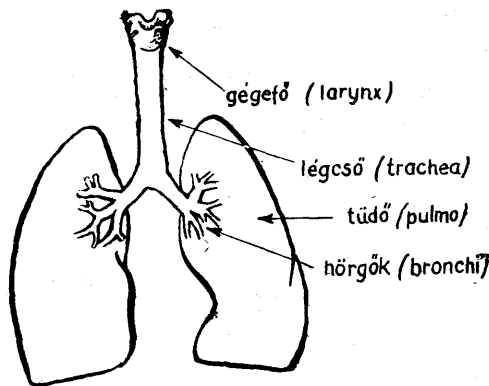
kutatók különböző mértékű fonetikai iskolázottsága azonban ezen a téren is igen nagy tarkasághoz vezetett. Hogy a lejegyzésmód különbségeiről némi fogalmat alkothassunk magunknak, elegendő, ha beletekintünk Reguly Antal és Pápay József hagyatékának „Osztják hősénekek” (1944) címmel közzétett kiadásába. Reguly még beírta a magyar köznyelvi írásmódnak némi, egészen szűkkörű módosításával (pl. német *sch, ch* alkalmazása), míg Pápay tekintettel van a sajátos osztják hangképzésmódra, s a latin alfabétum jegyei mellett másunnán vett fő- és mellékjelek egész seregét alkalmazza.

A tudományos, azaz fonetikai írást újabban több oldalról igyekeztek egységesen szabályozni, megállapítani. A finnugor nyelvek szöveglejegyzéseinek sajátos céljait tartja szem előtt SETÄLÄ hangjelölése. Ennek a hangjelölési rendszernek alapja a latin betűsor. Kiegészítésül átvesz néhány görög betűt, illetőleg betűalakmódosítással teremt új jeleket. A főjeleken kívül nagy szerepet játszanak a diakritikus vagy mellékjelek, amelyek a hangképzés árnyalati eltolódásainak írásbeli megjelölésére valók.¹

II. A beszélszervek működése

Beszélszerveink azok a szervek, amelyek részt vesznek a nyelv hanganyagának, a beszédhangoknak létrehozásában. Ezek a következők: 1. a tüdő, illetőleg a tüdőszárnyak, 2. a gégefő, 3. a toldalékosó.

1. A tüdő. A tüdő (pulmo) apró hólyagocskák (léghólyagok) szövedéke, amelyek kapcsolatban vannak egymással és a hörgőkkel (bronchi). A hörgők a légsőben (trachea) egyesülnek.

A tüdőszárnyak elsődleges szerepe a szervezet anyagcseréjének szolgálata. A szervezet a tüdő segítségével oxigént vesz fel a levegőből és széndioxidot lehel ki. A tüdőszárnyak mozgása passzív: a mellkas kitérülését, illetőleg összehúzódását követi. A mellkast alulról a hasüreg felé boltozódó

¹ E. N. SETÄLÄ: Über transskription der finnisch-ugrischen sprachen. Finnisch-ugrische Forschungen I, 15–52; SZINNYEI JÓZSEF: Magyar nyelvhasználat. 1927. 19–22.

rekeszizom (diaphragma), oldalról és felülről pedig a bordák (costae) határolják. Ha a rekeszizom összehúzódik, és összepréseli a hasüreget, akkor a mellkas lefelé kitágul, s a tüdőszárnyak, illetőleg a tüdőhólyagocskák magukba szívják a levegőt. A bordák emelkedése következtében viszont a mellkasnak oldalt és felfelé tágulását követi a tüdő, és így szívja magába a levegőt. A rekeszizom és a bordák össze is nyomhatják a mellkast, ilyenkor a tüdő a mellkas térfogatcsökkenését követi, és a hólyagocskákban levő levegőmennyiségnek egy részét kipréseli magából. A légzésnek tehát két mozzanata van :

- a) hasi (abdominalis) légzés ;
- b) mellkasi (thoracalis vagy costalis) légzés.

Férfiak légzésében az abdominalis, nőkében a thoracalis mozzanatot az uralkodó.

A tüdőnek a beszédhangok képzésében való szerepe az elsődleges élet-tani funkció mellett másodlagos, s párhuzamos a légzési folyamattal. A légzés folyamatában három részt különíthetünk el egymástól :

- a) a belégzést (inspiratio) ;
- b) a kilégzést (expiratio) ;
- c) a kilégzést követő és a belégzést megelőző szünetet (pausa).

A nyugodt belégzés és kilégzés időtartama általában úgy viszonylik egymáshoz, mint 6 : 8, a beszéd folyamata alatt azonban a belégzés ideje nagymértékben megrövidül, a kilégzés ideje pedig megnyúlik. Azonkívül a gépies, nyugodt légzés légtartalma sokkal kisebb, mint a beszédhez szükséges, szándékos belégzés által szerzett levegőmennyiség. A légző tevékenységnek a hangképzésre való felhasználása tehát élénkíti s hathatósabbá teszi magát a légző tevékenységet s közvetve annak elsőrendű élettani funkcióját, az anyagcserében való részvételt.

A tüdő szerepe szerint három fajta hangképzésmódot (articulatio) különböztetünk meg. Vannak hangok, amelyek a kilégzés alkalmával képződnek. A magyar nyelvnek legtöbb hangja : a normális beszédhangok mind ilyenek. Vannak azonban kisebb számban olyan hangok is, amelyeket a belégzés alkalmával képezünk : ezek nyelvünk hangrendszerében s általában a nyelvek hangállományában egészen mellékes jelentőségűek. Végül van egy-néhány olyan hang is, amelyeknek képzésében a tüdő nem játszik semmiféle szerepet. Az ún. csettintő hangok (avulsivae, Schnalzlaute) függetlenek a légzési folyamattól, s akár a légzési pauza alatt, akár az orron való légzéssel egyidőben, de attól függetlenül úgy keletkeznek, hogy a szájüregben két szomszédos beszélszervünk egymásra szívó tevékenységet fejt ki. A magyar nyelvrendszerben a csettintő hangok szerepe egészen alárendelt. Vannak azonban nyelvek, amelyeknek hanganyagában igen fontos szerepet játszanak nyelvileg (pl. a hottentotta, busman nyelvekben). Tüdőműködés szerint tehát nyelvi fontosságuk sorrendjében a következő háromfajta hangcsoportról beszélünk :

- a) kilégzési (expirációs) hangok ;
- b) belégzési (inspirációs) hangok ;
- c) szívó vagy csettintő hangok (avulsivae).

Kilégzési (expirációs) hang például a *p*. Ez úgy képződik, hogy a tüdő levegővel telítődik (előzetes belégzés), azután a levegő egy részét kifújtatjuk

a tüdőből (articulációs kilégzés), a kilehelt levegőtömeg beleütözik az ajakzárba, azt felpattantja, s éppen a zár felpattanása kelt bizonyos zörejt, azt, amit *p*-nek hallunk.

Belégzési (inspirációs) hanggal van dolgunk egy-két indulatszó értékű hang, illetőleg hangcsoport képzése alkalmával. A felszisszenő fájdalom olykor *fff!* vagy *sss!*-féle hangkitörésben jelentkezik. Az *f*-féle inspirációs hang úgy keletkezik, hogy a belélegzett levegőoszlop sűrűdik a két ajak vagy az alsó ajak és a felső fogsor szűk részén, s így jut a tüdőbe. Az *sz*-féle felszisszenés alkalmával pedig a nyelvhegy és a foghús szűk részén szívjuk be a levegőt. Olykor a felsóhajtás is belégzési hanggal, illetőleg hangcsoporttal történik: a levegő beszívása alkalmával hallatjuk a *hja!*-féle sóhajt. A finn közbeszédben egészen közönséges a svédből kölcsönzött *juu* 'igen' hangsornak inspirációs ejtése, bár az eredeti finn szavakban semmiféle szerepe sincs a belégzési hangképzésnek. Az idézett példák mind azt mutatják, hogy az inspirációs hangképzésnek nincs elsőrendű szerepe a beszédhangok képzésében: egynéhány különleges indulatkitörésre vagy jövevényszóra korlátozódik a használata.

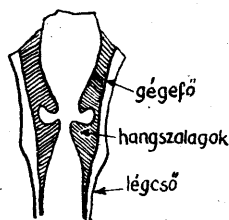
Szívó vagy csettintő hang (avulsiva) nyelvünkben szintén csekély számban és csak interiectionalis értékben fordul elő. Ha a két ajak szívó hatást fejt ki egymásra, csettintő hang keletkezik, s ezt a csók cuppanó hangjának visszaadására használjuk mint indulatszót: *ppp!* Élettanilag ez a hang a csecsemő szopó, emlőt szívó tevékenységéből keletkezett. Csettintő hang a foghús táján is keletkezik. A nyelv hegye a foghúshoz szorul és szívó hatást fejt ki rá. Ennek eredménye a csodálkozás, meghökkenés vagy rosszallás *ccc!* interiectiója. Csettintő hang továbbá a kocsisok *cccs!* indulatszava, amellyel a lovakat indításra vagy gyorsabb menetelre nógatják. Ez úgy képződik, hogy a nyelv egész hosszában az ínyhez (közönséges nevén: szápadláshoz) szorul, s egyik vagy esetleg mindkét oldalsó részével végzi a szívást, illetőleg a csettintést, miközben a hegye változatlanul a foghúshoz szorul. A képzés helye szerint tehát háromféle csettintő hang van nyelvünkben:

- a) *ppp!* ... csettintő ajakhang (labialis avulsiva);
- b) *ccc!* ... csettintő foghang (dentalis avulsiva);
- c) *cccs!* ... csettintő oldalsó hang (lateralis avulsiva).

A tüdőműködés — ha nem vesszük figyelembe az egészen mellékes jelentőségű csettintő hangokat — igen fontos szerepet tölt be a nyelvi hangok képzésében. Ha a tüdő beteg, ha nem fejtheti ki kellőképpen légző tevékenységét, akkor ez nagymértékben akadályozza a pontos, világos hangképzést, egyáltalában a beszéd sima lefolyását. Ezért a beszédkultúra legelső kelléke a tüdő egészségének gondozása. Kerüljük a romlott, elhasznált, füstös levegőben való huzamosabb tartózkodást, ami különben nemcsak a tüdő, hanem a többi légzőszervek és beszélszervek egészségére is káros. Másfelől azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a hangos beszéd jótékonyan befolyásolja a tüdő élettani szerepét és épségének megóvását. A beszédhangok képzése, illetőleg a folyamatos, rendszeres hangos beszéd élénkítő hatással van a tüdő be- és kilégző tevékenységére, elősegíti, meggyorsítja a szervezet anyagcseréjét. A rendszeres és mély belégzés — hogy elegendő levegőmennyiség legyen a tüdőben egy hosszabb-rövidebb hangszakasz képzéséhez — fenntartja és intenzívebbé teszi a légzésnek egyébként könnyen ellanyhuló gépies ritmusát. Természetesen kétszeresen káros a tüdőre és az egész szervezetre, ha romlott levegőjű helyiségekben beszélünk huzamosabb ideig. Ezért kell nagy gondot fordítani

arra, hogy az előadásokra szánt helyiségeket rendszeresen szellőztessük, hogy ott semmi körülmények közt ne dohányozzunk, illetőleg ne engedjük meg a dohányzást. Beszéljünk sokat és hangosan friss, egészséges levegőben, s igyekezzünk tudatos begyakorlással összhangba hozni beszéd közben a légző tevékenységet a szervezet alapritmusával. Így a beszédtevékenység kitűnő hatású gyakorlata lesz a tüdőnek, s az egész szervezet egészséges életritmusát fogja szolgálni. Óvakodnunk kell azonban a túlságosan hangos beszédétől. Egyes nevelőknek rossz szokása, hogy szinte ordító beszédmódot használnak az iskolai tanításban. Ez az állandó megerőltetés tönkreteszi a beszélőszerveket. Hangszalagjaikat nem kímélő pedagógusaink egy része kénytelen félbeszakítani vagy egyenesen végképp odahagyni pályáját.

2. A gégefő. A gégefő (larynx) a légcsőnek (trachea) kiszélesedett meghosszabbítása. Porcogók alkotják a kerületét, s ezeknek az a szerepük, hogy egyfelől a közrefogott, a gégefő belsejében levő hangszalagokat kifeszítsék, illetőleg azoknak működését szabályozzák, másfelől hogy a hangszalagokat — ezeket a legjelentősebb és igen kényes beszélőszerveket — külső sérüléstől védjék.

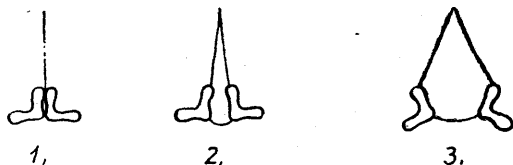
A gégefő külső vázát öt porcogó alkotja. A légcső felső részén ül a gégefő legalsó porcogója : a gyűrűporcogó. Nevét onnan vette, hogy alakja pecsétgyűrűre emlékeztet. Kiszélesedő része hátrafelé fordul. Ezen helyezkedik el a pajzsporcogó (ádámcsutkája). Ez két széles lapból áll, amelyek elül élben találkoznak, össze vannak nőve, hátrafelé pedig távolodnak egymástól, és közrefogják a gyűrűporcogónak kiszélesedő, pecsétforma lapját. Ugyancsak a gyűrűporcogó hátulso széles lapján ül a két kannaporcogó, amelyek igen mozgékonyak, s mozgásukkal a hangszalagok állását szabályozzák. Végül a gégefő elzárására s a nyelősőtől való elkülönítésére való a gégefedő porc. Nyitja vagy zárja a gégefőt, s fő feladata, hogy a légutakba ételt vagy italt és semmiféle idegen anyagot ne engedjen. Mindezek a porcogók izmokkal és idegekkel vannak összekötve, s mozgásukkal a gégefő hangképző szerepét szabályozzák.

A hangszalagok két igen rugalmas izomnyaláb. Ezek felett foglalnak helyet a gégefőben az álhangszalagok, amelyeknek azonban nincs közvetlen szerepük a hangképzésben.

A hangszalagok elül a pajzsporcogó belső felületéhez vannak nőve, hátul pedig a két kannaporcogóra. A kannaporcogók egymással is izmokkal vannak összekötve, s elsősorban ők szabályozzák mozgásukkal a hangszalagműködést.¹

¹ A gégeporcogók vázlatos rajzát l. GOMBOCZ ZOLTÁN „Magyar fonetikájában” : Magyar történeti nyelvtan. Hangtan. 1940. 10. l.

A kannaporcogóknak a hangképzés szempontjából három főállását különböztetjük meg:

Ha a két kannaporcogó összeér (1. állás), akkor a hangszalagok szintén egymáshoz záródnak és megfeszülnek. A 2. állásban a kannaporcogók távolodnak egymástól, de csak annyira, hogy a hangszalagok szűk rést alkossanak. A 3. a nyitott állás. Ilyenkor a hangszalagok petyhüdtten a gégefő falához tapadnak, s teljesen szabad az út a kitóduló légréteg előtt.

Az egyes hangszalagállásokban a következő artikulációk történnek.

1. Zár állás. A kilehelt levegőtömeg beleütközik a megfeszült, rugalmas hangszalagokba, azokat rezgésbe hozza olyanformán, mint amikor a hegedű húrját megpendítjük. A hangszalagok oldalt és fölfelé elmozdulnak, de rugalmasságuknál fogva csakhamar visszatérnek eredeti érintkező helyzetükbe, s ez a nyitódás — záródás gyors ütemben sokszor megismétlődik. A ropant rugalmas, megfeszült hangszalagok szabályos rezgését átveszi a kitóduló levegőoszlop: maga is hullámmozgásba jön. A levegő szabályos hullámmozgását érzékeli hallószervünk úgy, mint tiszta zenei hangot. Ennek a zenei hangnak neve a tudományos hangtanban: zöngé (laryngalis tremulans). A zöngé aztán vagy tisztán megmarad, vagy utólag zörejjel (nem zenei hang) társul aszerint, amint a hullámmozgásban levő levegőoszlop szabadon távozik a toldaléksövön át, vagy pedig a toldaléksövben akadály állja útját. Zár állásban keletkeznek — legalábbis a hangképzés kiindulópontját tekintve — egyfelől a magánhangzók (tiszta zöngéhangok), másfelől a zöngés mássalhangzók, amelyek két alkotóelemből tevődnek össze: gégetremulans + szájüregben keletkezett zörej.

2. Rész állás. A kilehelt levegőtömeg a szűk hangszalagrészen sűrűlődvá távozik. Így áll elő a gégeréshang (laryngalis spirans). A magyar *h*-hangok tartoznak ide. Ezeket egészen gyenge articulatio (hehezet) jellemzi.

3. Nyitott állás. A kilehelt levegő szabadon távozik a hangszalagok közti nyíláson: a gégefőben sem zöngé, sem *h*-hang nem áll elő. Ilyen esetben csak a toldaléksövben, illetőleg a szájüregben keletkezik hang valamilyen zörej formájában. A hangszalagok nyitott állásában keletkezett hangokat zöngétlen (mással-)hangzóknak nevezzük.

A magyarban tehát a gégefő szerepe, vagyis hangszalagműködés szerint három-, illetőleg négyféle artikulációt különböztethetünk meg:

1. zöngéhang (laryngalis tremulans);
2. zöngés hang (laryngalis tremulans + oralis zörej);
3. zöngétlen hang;
 - a) hehezet (laryngalis spirans);
 - b) zöngétlen szájhang (oralis zörej).

Minden egyes hang jellemzésében fontos vonás a hangszalagrezgés megléte vagy hiánya. A hangszalagműködés csak gégetükör vagy más műszer

segítségével látható. Van azonban egy igen egyszerű módja annak, hogy valamely hang képzésében a zöngé meglétét vagy hiányát megállapítsuk. A hangszalagok rezgése ugyanis átterjed a gégefő porcogóira, s ezt az ujjunkkal könnyen kitapinthatjuk az ádámcsutkáján. A hangszalagrezgést a koponya egész csontrendszere is átveszi. A koponya rezgését könnyen észlelhetjük, ha tenyerünket a fejtetőre helyezzük. Ha pedig két ujjunkkal befogjuk mindkét fülünket, akkor hangszalagrezgés esetén fülzúgást tapasztalunk. A zöngé meglétét vagy hiányát még az énekpróbával is kimutathatjuk. A hangszalagrezgés keltette zöngé ugyanis zenei hang, amelynek magasságát tetszés szerint változtathatjuk. A zöngéhangot (a magánhangzókat) és a zöngés hangot (a zöngés mássalhangzókat) tetszés szerinti dallamra énekelhetem: a zöngétlen mássalhangzók hangmagasságát azonban nem áll módomban változtatni, tehát nem tudom sehogy sem kottára szedni. Tessék megpróbálni énekelni például a *z* zöngés mássalhangzót: nagyszerűen fog sikerülni. Bárhogy erőlködünk viszont, az *sz* zöngétlen mássalhangzóra igazi nótát nem tudunk énekelni.

3. A toldalékcso. A toldalékcsoék három, illetőleg négy főrésze van:

- a) a garatüreg (pharynx);
- b) az orrüreg (cavum nasale);
- c) a szájüreg (cavum oris);
- d) az ajkak (labia).

a) **A garatüreg.** A garatüreg a légjáratnak a gégefő felett való folytatása. Itt kereszteződik a légző és a tápláló csatorna. Hátsó része a garatfal, elül a nyelvcsapban (uvula) végződő lágyny vagy ínvtorla (palatum molle vagy velum palatinum) határolja. Az ínvtorla nem más, mint a szájpadlásnak hátulsó, lágú és mozgékony része. Ez kétféle helyzetet foglalhat el. Ha megfeszül, s egész tömegével a garatfalhoz szorul, ugyanakkor pedig a garatfal is kidudorodik: akkor a kitóduló levegőtömeg előtt el van zárva az út az orrüreg felé, úgyhogy csak a szájüregen át távozhat. Ha ellenben a velum petyhüdtlen lelóg, akkor szabad az út az orrüreg felé is, a szájüreg felé is. Ilyenkor a levegő vagy két irányban távozik: a száj- és az orrüregen, vagy ha a szájüreget előrébb elzárjuk, akkor csak az orrüregen át távozhat. A garatüreg hangképző szerepe szerint tehát háromféle articulatio lehetséges:

- 1. oralis képzés szájhangok;
- 2. nasalis képzés orrhangok;
- 3. naso-oralis hangképzés orr-szájhangok.

Tiszta szájhang (oralis hang) például az *s*. Ezt a következő módon képezük. A kilehelt levegő a nyelv pereme és a foghús mögötti terület alkotta szűk résen súrlódva távozik, miközben az ínvtorla a garatfalhoz szorul, és elzárja az utat az orrüreg felé.

Tiszta orrhang (nasalis articulatio) például az *m*. Ennek képzése alkalmával a lágyny lecsüng, megnyitja az orrüreget a kitóduló zöngé előtt, egyúttal a két ajak összezáródásával elzárjuk elöl a szájüreget: így a zöngé csak az orrüregen át távozhat.

Orr-szájhanggal (naso-oralis képzés) van dolgunk akkor, ha a velum lecsüng, és a szájüreg sem záródik a kilehelt levegő előtt. A magyarban csak meghatározott hangtani helyzetben képezünk alkalmilag orr-szájhangot, továbbá egyes nyelvjárások ejtésében fordul elő. A *nem* szó kiejtése alkalmával

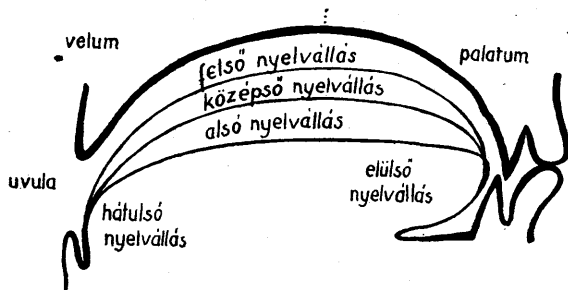
például a két nasalis mássalhangzó közti *e* magánhangzó — egyébként tiszta szájhang — orrhangúsodik bizonyos fokig. Ez pedig azt jelenti, hogy a velum többé-kevésbé eltávolodik a garatfaltól — legalábbis a hangképzés kezdő és záró mozzanatában, s így a levegő a szájon és az orron át egyszerre távozik. Az egyéni ejtés itt persze ingadozást: az orrhangúsodás (nasalisatio) kisebb-nagyobb fokát mutathatja. Egyes vidékek tájéjtésében a *torony* szó végső *ny*, illetőleg *n* hangja teljesen beleolvad a megelőző magánhangzóba. Nem ejtenek tehát külön nasalis *ny* vagy *n* mássalhangzót, hanem ehelyett az előtte levő *o* magánhangzót naso-oralisan hangoztatják. A közmagyar ejtésben azonban az orrhangú (nasalis, pontosabban: naso-oralis) magánhangzók nem játszanak szerepet. Vannak nyelvek (pl. a francia), amelyeknek hangrendszerében fontos helyet töltenek be ezek a hangok. A francia *allons* 'menjünk' szó utolsó mássalhangzóit helyett például az *o*-t orrhangúsítják: *õ*.

b) **Az orrüreg.** A fent ismertetett nasalis és naso-oralis képzésmód mellett különleges articulációja is van olykor az orrüregnek. Ilyen az, amikor a zöngé előtt ajakzárral elzárjuk a szájrüregt, s az az orrüregen át távozik. Megőrzi tiszta zöngé voltát, tehát magánhangzó természetét, azonban nincs sajátos hangszíne, mint a többi magánhangzóknak, mert a szájrüreg rezonátor szerepe nincs meg. Ilyenféle sajátlagos hangszín nélküli nasalis (nem naso-oralis) magánhangzó a *hm!* betűcsoporttal jelölt, elgondolkodást kifejező indulatszó. Megvan ennek a nasalis magánhangzónak a mássalhangzó párja is. Sokszor ugyanis olyan energikus kileheléssel ejtjük, tehát olyan erősen irányítjuk a levegőtömeget az orrüregen át, hogy az az orrüreg, különösen az orrcimpák belső falához súrlódik, s így a zöngéhez nasalis zörej, mégpedig nasalis spirans járul. A *hhhm!*-féle hang nasalis mássalhangzó: zörejkomponense azonban nem a szájban, hanem az orrüregben keletkezik.

c) **A szájrüreg.** A szájrüregnek kétféle szerepe lehetséges a hangképzésben: 1. hangmódosító, 2. hangforrás. A gégefőben keletkezett zöngé hangszínét csupán módosítjuk olykor a szájrüreg alakjának, térfogatának megváltoztatásával, egyébként a zöngé szabadon, akadály nélkül távozik a szájrüregen át. Máskor a szájrüreg maga is szerepel hangforrásként: a száj két szomszédos része mint artikuláló pár akadályt létesít a kilehelt levegőtömeg előtt, s így zörej keletkezik.

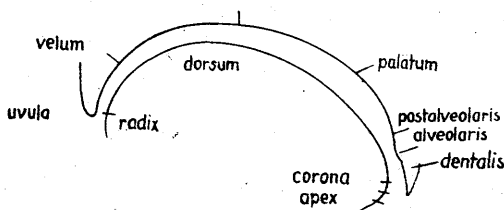
A szájrüreg mint hangmódosító egyfajta rezonátor, hangszekrény. Ha csökken a térfogata, akkor magasabb hangszínt ad a zöngé alaphangjának, ha ellenben térfogata növekszik, akkor mélyebb hangon rezonál a zöngével. A hegedű kis térfogatú hangszekrénye is magasabb hangszínt ad a hegedű hangjának, a bőgő hangszekrénye mélyebbet.

A szájrüreg alakját és térfogatát főképp a nyelvmozgás szabályozza. A nyelv függőleges irányban háromféle állást foglalhat el: felső, középső és alsó állást. Vízszintes irányban a magyar articulatio csak két nyelvallást szokott meg: elülső és hátulsó állást. A nyelvnek mind vertikális, mind horizontális mozgása által a nyelvnek a szájpadráshoz való helyzete változik meg. Közeledik a szájpadráshoz, vagyis az ínyhez (palatum), vagy pedig távolodik tőle. Másfelől a nyelv vagy az íny elülső, kemény (palatum vagy palatum durum) vagy hátulsó, lágy részével (velum vagy velum palatinum vagy palatum molle) szemben helyezkedik el. A nyelv függőleges és vízszintes irányú helyzetváltásait, valamint a szájpadráshoz való viszonyát a következő vázlat rögzíti:

A szájüreg mint hangforrás — tehát mint szorosabb értelemben vett hangképző szerv — két szomszédos részével (artikuláló pár) akadályt állít a kitóduló levegőoszlop elé. Az akadályba ütközés zörejt létesít. A szájüreg két artikuláló szerve a nyelv (lingua) és a szájpadlás vagy íny (palatum). Az akadályképzés egyfelől a szájpadlás különféle helyein, másfelől a nyelv különféle részeinek segítségével történik. A szájpadlásnak és a nyelvnek a hangképzésben való részvétele szerint különféle articulatio-típusokat különböztetünk meg. A szájpadlás, vagyis a szájüreg felső boltozata kezdődik a felső fogsorral (dentes), emellett azonban az alsó fogsornak is van szerepe a hangképzésben. A szájboltozatnak a felső fogsor mögötti folytatása a foghús vagy fogmedrek (alveolusok vagy alveolák). A szájpadlásnak a foghús mögötti részét postalveolaris területnek nevezzük. A fogsor, a foghús és a foghús mögötti rész együttvéve alkotja a dentalis területet: az itt képzett hangokat foghangoknak nevezzük. A szájpadlásnak a postalveolaris terület mögött egész a zápfogakig terjedő elülső része a kemény íny (palatum durum vagy palatum), ennek folytatása a mozgékony, lágy íny (palatum molle) vagy ínylvitorla (velum palatinum vagy velum). A lágy íny a nyelvcsapban (uvula) végződik. A szájüreg legmozgékonyabb része: a nyelv tiszta izomtömeg. A nyelv részei: elől van a nyelv hegye (apex), aztán a nyelv pereme (corona), felső háti része a nyelv hát (dorsum), s hátul van a nyelvgyökér (radix). Olykor a nyelv oldalsó részei játszanak szerepet a hangképzésben (margines laterales).

A szájboltozat hangképző szerepe szerint beszélünk dentalis, palatalis, velaris és uvularis képzésmódról, a nyelvműködés szerint pedig apicalis, coronalis, dorsalis és lateralis képzést szoktunk megkülönböztetni. A tudományos hangtan természetesen még tovább tagolja a palatum és velum meg a dorsum térségét, s különbséget tesznek például praepalatalis, mediopalatalis és postpalatalis — vagy praedorsalis, mediodorsalis és postdorsalis articulatio közt.

d) **Az ajkak.** Az ajkak szerepe a hangképzésben vagy a hangmódosításban többféle. Három ajakállást különböztetünk meg :

1. ajakzár,
2. ajakrés,
3. szabad ajaknyílás.

Az a j a k z á r szerepe az articulatióban megint többféle. Első eset az, hogy az ajakzár a hangképzés egész tartama alatt fennáll, és a kilehelt levegőtömeg elől elzárja a szájüreget, úgyhogy a levegő csak az orrüregen át távozhatik. Ilyen állandó, tartós zárral van dolgunk például az *m* hang képzése alkalmával. — A következő esetet az jellemzi, hogy a zár-képzés csak első, bevezető mozzanata a hangképzésnek, a második és döntő mozzanat a zár hirtelen felpattanása, ami zörejt létesít. Így képezzük például a *p* hangot. — Harmadik eset az, amikor az ajakzár úgy oldódik fel, hogy a kitóduló légtömeg rezgésbe hozza, megpergeti az ajkakot. Ilyen ajakpergetéssel nógatják gyorsabb menetre a befogott ökröket : *prrr!* Ennek zöngés párja is él indulatszóértékben : *brrr!* s utálatot vagy didergést fejez ki, helyenként pedig a kutyával ingerkednek így a gyerekek. — A fenti ajakarticulatiók mind a két ajak zárása, felpattanása vagy megpergetése révén történtek. Van azonban olyan ajakzár is, amelyet az alsó ajak és a felső fogsor alkot : *számfejtő, szenved* szavainkban például az *m*-mel, *n*-nel jelölt hangok a rájuk következő *f*, *v* hatására labiodentalis nasalisok, tehát az alsó ajak és a felső fogsor zárálásában képzett *m*-féle hangok : *m*. Összefoglalva az ajakzár articulatiói a következők :

1. bilabialis :

- a) nasalis *m*
- b) explosiva *p*
- c) tremulans *prrr*

2. labiodentalis

- a) nasalis *m*

Az a j a k r é s képzése kétféle. Vagy a két ajak közeledik egymáshoz úgy, hogy szűk rést alkot, s a kilehelt levegő ezen át súrlódva távozik, vagy pedig az alsó ajak a felső fogsorral létesíti a rést. Eszerint megkülönböztetünk :

1. bilabialis spirans,
2. labiodentalis spirans

hangokat. A két ajakkal képzett réshang a magyar hangszerkezetben nem játszik jelentősebb szerepet. Ide tartozik mindenekelőtt a füttyhang, amely zenei, szabályos síphangnak felel meg, s amelyet olykor nyelvi értékben is használunk hívó jelként. Ennek zörejt párja is megvan : *fff!* s akkor használjuk, ha forró ételre, mire ráfúvunk, hogy hűtsük, emellett azonban indulatszóértéke is van, s azt fejezi ki, hogy valamitől — hacsak lelkileg is — fázunk. — A labiodentalis spirans hangok már teljes értékű hangelemei a magyar nyelvnek. Ilyen például a közönséges *f* hang képzésmódja.

A s z a b a d a j a k n y í l á s o n keresztül a kilehelt levegőtömeg akadálytalanul távozhat. Az ajaknyílás alakja és nagysága a szájüreg alakját

és térfogatát szabályozza, s ezzel hangmódosító szerepet tölt be. Két ajaknyílástípust különböztetünk meg először is :

1. széles,
2. kerek

ajaknyílást. Széles ajaknyílás esetén az ajkak a fogsor mögé húzódnak és szélesre nyílnak. A kerek ajaknyílás ellenben úgy képződik, hogy az ajkak gömbölyűre csücsörödnek. A széles ajaknyílással képzett hangot ajakműködés nélkülinek (illabialis), a kerek ajaknyílással ejtett hangot pedig ajakműködésesnek (labialis) nevezzük. Illabialis képzése van például az *e* hangnak, labialis articulációja van az *ö*-nek.

A széles ajaknyílás is, meg a kerek is lehet kétféle más szempontból :

- a) tág, azaz nagyobb,
- b) szűk, azaz kisebb.

Az *u* articulációjában például az ajkakot szűkebbre csücsörítjük, mint az *a* képzése alkalmával. Ugyanígy az *i* articulációjában a széles ajaknyílás kisebb, mint az *e* képzése alkalmával.

Az ajaknyílás alakját és nagyságát figyelembe véve tehát összesen a következő ajkarticulációk szerepelnek hangmódosító értékben :

	a) tág	b) szűk
1. széles	<i>e</i>	<i>i</i>
2. kerek	<i>a</i>	<i>u</i>

III. A magyar hangrendszer

A hangképző szervek mozgásai s a megfelelő akusztikai hangbenyomások tükröződnek a tudatban. Ezeket a hangképeket a nyelvtudat rokonságuk meg ellentéteik alapján rendszerbe foglalja : így áll elő egy adott nyelv hangrendszere. A magyar hangrendszer korántsem valami irreális és önkényes rendszer, amely csupán a grammatika elvonása az élő nyelvből, hanem a magyar beszélők tudatában élő valóság. Ennek a közösség tudatában élő hangrendszernek fővonalait, kategóriáit kinyomozni és tudományos megokolással megállapítani a magyar hangtannak egyik legfőbb feladata.

A magyar beszélő közösség nyelvtudatában a hangelemek mindenképp két csoportra különülnek :

- a) magánhangzók (vocales),
- b) mássalhangzók (consonantes).

Hogy mi a két csoport közt a különbség, azt a grammatikai kutatás különféle utakon próbálta megmagyarázni, tudományos világossággal tisztázni. Kétségtelen, hogy a magyar laikus beszélők tudatában élő valóság a hangok-

nak magánhangzókra és mássalhangzókra való elkülönítése. Semmiféle kétely nem merül fel abban a tekintetben, hogy a hangoknak két nagy csoportja közt alapvető ellentét van, továbbá hogy egy megeđott hang az egyik vagy a másik csoportba tartozik-e. Persze, egészen más kérdés a két csoport elnevezésének kérdése, ami már a tudományos eszmélkedés műve. A két csoport elkülönítését tudományos határozottsággal és egyértelműséggel egyelőre még nem sikerült mindenben megmagyarázni, tisztázni. Az egyes magyarázó kísérletek egymást kiegészítik, tökéletesítik, de valami hiányosság még a legújabb értelmezésben is kétségtelenül tapasztalható.

1. Régebben — mint az elnevezés (magánhangzó, mássalhangzó) is mutatja — azt tanította a grammatika, hogy magánhangzó az a hang, amely magában is hangzik, mássalhangzó ellenben magában nem, csak egy másik hanggal — magánhangzóval — együtt hangoztatható. Magánhangzó eszerint például az *á*, amelyet önmagában, más hanggal való társítás nélkül tetszés szerinti ideig hangoztathatók: *áááá*. . . Mássalhangzó ezzel szemben például a *p* hang, amelyet egyfelől csak egy pillanatig ejtek, másfelől csak valamilyen magánhangzó segítségével, így: *pő* vagy *pé*. Ebben a meghatározásban kétségtelenül van valami igazság, de nem a teljes igazság foglaltatik benne. Az igaz, hogy a magánhangzók magukban is hangoztathatók, mégpedig időkorlátozás nélkül. A mássalhangzók közt azonban elég szép számmal vannak olyanok is, amelyek a grammatikai szabály ellenére önmagukban bármennyi ideig hangoztathatók, például *sss*. . . Ma tehát már ezt a hagyományos magyarázatot valóban csak az iskolai oktatás legalsó fokán vehetjük elő, ott is csak a legnagyobb óvatossággal és fenntartással. S a későbbi fokon mielőbb helyesbíteni kell a következő magyarázat értelmében.

2. Az újabb magyarázat szerint a magánhangzó lényeges vonása az, hogy szótagalkotó ereje van, azaz önmagában is alkothat szótagot, ezzel szemben a mássalhangzó magában nem, csak magánhangzóval kapcsolatban létesíthet szótagot. Például az *a-ka-rat* szóban az *a* magánhangzó önmagában alkotja az első szótagot, s a második és a harmadik szótag is felbomolna, ha elhagynánk belőlük az *a* magánhangzót. Mint a példa mutatja, a mássalhangzó ezzel szemben sem egyedül (*k*), sem többedmagával (*rt*) nem alkot nyelvünkben szótagot. Ez a magyarázat már közelebb jár az igazsághoz, mint a fentebbi. Nem lényegbevágó az a kifogás, amelyet ellene szoktak vetni, hogy ti. vannak idegen nyelvek, amelyekben egészen közönséges egyes mássalhangzóknak szótagalkotó szerepe, vö. cseh *vřk* 'farkas', *smřt* 'halál', német *lębn* (leben), *handř* (Handel).¹ Efelől a magyar nyelvre még érvényes lehetne a szabály. Komolyabban esik latba azonban az a kifogás, hogy a magyarban is van néhány eset, amikor mássalhangzó a szótag hordozója. Ilyen például a *pszt!* csendet intó indulatszóban az *sz* mássalhangzó szótagalkotó szerepe: *pszt*. Ilyen továbbá a többtagú *sss!* indulatszó: *s-s-s-s*, amellyel a vonat indulását vagy robogását utánozzuk, illetőleg jelezzük. Ilyen a székelység nyelvében unos-untalan előforduló *s* kapcsoló kötőszó, amely sokszor egészen elkülönül a beszédsor többi elemétől és önálló szótagegységet alkot: *s*. Az indulatszók köréből még egy sereg példát hozhatnánk fel — vö. a kutyával ingerkedés *r-r-r-r!* indulatszavát — azonban mindez csak azt mutatná, hogy a szótagalkotó mássalhangzókkal végeredményben a nyelvrendszer határterületein járunk, s hogy

¹ Az írásjel alá írt karika az illető mássalhangzó szótagalkotó szerepét jelzi.

ilyenformán a mássalhangzók szótagalkotó szerepe — legalábbis nyelvünkben — egészen mellékes jelentőségű.

Sokkal nyomósabb kifogást emelhetnénk a szótagalkotó magyarázat ellen az ellenkező oldalról. Ha el is fogadjuk, hogy nyelvünkben a mássalhangzóknak általában nincs szótagalkotó erejük, vajon annyira bizonyos az, hogy a magánhangzónak minden körülmények közt megvan a szótagalkotó ereje? A magánhangzó önmagában is alkothat szótagot — általában, de nem mindig. Hangúrnek (hiatus) nevezzük azt a hangkapcsolatot, amikor egy magánhangzóra közvetlenül kellene következnie egy másik magánhangzónak. *Fi-ú, fi-am*: csak az íráskép mutatja a hangúrt, mert hiszen a mai köznyelvi és népi ejtésben a hangúrt egy ún. hiatustöltő mássalhangzóval (*j*) töltöttük ki, tehát a hangsor valódi képe: *fi-jú, fi-jam*. Ez azt mutatja, hogy a mai magyarban a magánhangzó szótagalkotó ereje — bizonyos meghatározott hangtani helyzetben — csökkenőben van: a szótagkezdő magánhangzó mássalhangzóval igyekszik kiegyensúlyozni.

3. A legújabb magyarázó kísérlet a hangzósság fokának különbségét veszi alapul a két hangcsoport (magánhangzók — mássalhangzók) elkülönítésében. A magánhangzó eszerint hangzósabb, mint a mássalhangzó: hangzási terjedelme, az a kör, ameddig elér, nagyobb, mint a mássalhangzó hangzási terjedelme. Ez az akusztikai sajátosság a két hangtípus fiziológiai alaponásából következik. A magánhangzó tiszta zenei hang: zöngé, ezért múlja felül a mássalhangzókat hangzósság szempontjából. A mássalhangzó ugyanis vagy pusztán zörej (nem zenei hang), vagy pedig zöngé és zörej kapcsolata, s így mindkét esetben kisebb a hangzóssági köre, mint a magánhangzóé.

Bármennyire meggyőzőnek tűnik első tekintetre ez az akusztikai szempontú magyarázat, a közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy ez a magyarázat sem teljesen kielégítő. Először is: bármelyik magánhangzót ejtethetjük zöngékezés nélkül, s nyelvtudatunk magánhangzónak értékeli a suttogva ejtett magánhangzót is. A suttogó beszéd magánhangzói valamennyien zöngétlen, nem zenei természetű hangok, tehát hangzóssági fokok igen alacsony. Másodszor: a mássalhangzók közt akadnak olyanok is, amelyek zörej nélküli tiszta zöngéhangok, akárcsak a magánhangzók. Ilyen például az *l* mássalhangzó. A magyar nyelvtudat határozottan mássalhangzónak értékeli, bár semmi zörejt létesítő akadály nem állja útját a szájüregben a kilehelt levegőtömegnek. Az *l* képzése ugyanis úgy történik, hogy a gégefőben a hangszalagok rezgésbe jönnek, a szájüreg pedig csak a rezonátor hangmódosító szerepét tölti be: a szájüreg alakja és térfogata úgy módosul, hogy a foghúshoz szorított nyelv kétoldalt nyitja meg a zöngé számára a szájüreget, s ezen a szabad nyíláson a zöngé minden ütközés vagy súrlódás nélkül távozik.

A hangzothatóság, a szótagalkotó erő és a hangzósság foka nem külön-külön, hanem együttesen képesek megvilágítani — ha nem is teljes fényvel — a magánhangzó és a mássalhangzó nyelvi különbségét.

IV. A magánhangzók

A magyar magánhangzók rendszerét a következőképpen rekonstruálhatjuk.

Tudóműködés szerint a magyar magánhangzórendszerben csak exspirációs hangok szerepelnek, amelyek kilégzés alkalmával keletkeznek. A kilégzés

időtartama szerint — amellyel párhuzamos a többi hangképző szervek működésének ideje — két csoportra különülnek a magánhangzók: rövidekre és hosszúakra. A rövid és hosszú magánhangzó egymáshoz való viszonyát nyelvünkben megközelítőleg az 1 : 2 arányszám mutatja. Ez azt jelenti, hogy a hosszú magánhangzót kétannyi ideig igyekszünk hangoztatni, mint a rövidet. Másfelől a hosszú magánhangzót kétszer olyan hosszúnak halljuk, mint a rövidet. A beszédtempó megváltozása nem változtatja meg a rövid és hosszú magánhangzók relatív időtartamát. Vannak nyelvek, amelyekben nem két, hanem több (három) fokozat van a magánhangzók időtartama tekintetében, s ott a nyelvtudat élesen megkülönbözteti egymástól a rövid — félhosszú — hosszú magánhangzókat. A kétfokú quantitással rendelkező nyelvekben viszont a relatív időtartam nem mindig 1 : 2. A finnben például a hosszú magánhangzó háromszor annyi ideig hangzik, mint a rövid (1 : 3). Más nyelvekben viszont (pl. olasz), a magánhangzók időtartamkülönbsége kisebb, mint a magyarban, a hosszú magánhangzó nem egészen kétszer olyan hosszú, mint a rövid.

A **gégefő** hangképző szerepe szerint a magyar magánhangzók általában zöngehangok, azaz hangszalagrezgéssel képződnek. A magyar beszéd ismeri a zöngétlenül ejtett magánhangzókat is, és meghatározott helyzetekben élünk is velük. A színházi sűgő például azért ejt zöngétlen magánhangzókat, hogy a hangzósság köre a színpadon túl lehetőleg ne terjedjen. A mindennapi életben is sokszor folyamodunk a suttogó — zöngétlen — ejtéshez: ha beszédünk hangzóssági körét egy-két hallgatóra akarjuk korlátozni, s minden más hallgatót ki akarunk rekeszteni, vagy amikor nem akarjuk a jelenlevők többségét zavarni.

A **garatüreg** articulációja szempontjából a magánhangzók kétfélek: szájhangok és naso-oralisok. Mivel azonban a magyar ejtésben az orr-szájhangok egészen alárendelt szerepet játszanak, a magyar hangrendszer tagjai-ként csak az oralis magánhangzókat vesszük fel.

A **szájüreg** rezonátorszerepe a nyelvállás szerint más és más. Függetlenes nyelvmozgás szerint három nyelvállást és ennek megfelelően a magánhangzók-nak három sorát különböztetjük meg:

- a) felső nyelvállás zárt magánhangzók pl. *u*,
- b) középső nyelvállás félig zártak pl. *o*,
- c) alsó nyelvállás nyílt magánhangzók pl. *a*.

A vízszintes nyelvmozgás irányában kétféle nyelvállást s ennek megfelelően két csoportját különböztetjük meg a magánhangzóknak:

- a) elülső nyelvállás magas (palatalis) mgh. pl. *i*,
- b) hátulsó nyelvállás ... mély (velaris) mgh. pl. *u*.

Az ajkak szájüregmódosító szerepe szerint van:

- a) széles ajaknyílás illabialis mgh. pl. *i*,
- b) kerek ajaknyílás labialis mgh. pl. *ü*.

A különféle articulatiók figyelembevételével a következő táblázatba foglalhatjuk a magyar magánhangzók rendszerét :

$u - \acute{u}$ $o - \acute{o}$ $\textcircled{a} - \acute{a} : a - \acute{a}$	<div style="border: 1px solid black; width: 150px; height: 100px; margin: 0 auto;"></div>	$i - \acute{i} : \ddot{u} - \acute{ü}$ zárt mgh. $\textcircled{e} - \acute{e} : \ddot{o} - \acute{ö}$ félig zárt mgh. $e - \textcircled{é}$ nyílt mgh.
<div style="display: flex; justify-content: space-around; width: 100%;"> <div style="text-align: center;"> <small>rövid</small> <small>hosszú</small> <small>illabialis</small> </div> <div style="text-align: center;"> <small>rövid</small> <small>hosszú</small> <small>labialis</small> </div> </div>		<div style="display: flex; justify-content: space-around; width: 100%;"> <div style="text-align: center;"> <small>rövid</small> <small>hosszú</small> <small>illabialis</small> </div> <div style="text-align: center;"> <small>rövid</small> <small>hosszú</small> <small>labialis</small> </div> </div>
<small>mély mgh.</small>		<small>magas mgh.</small>

A táblázatban szerepel néhány nem köznyelvi, hanem csupán nyelvjárási hang. Ezeket bekarikázással választottuk külön a köznyelvi magánhangzók sorától. Írásjeleiket nem a tudományos, pontos fonetikai átírásból vettük, hanem csak a magyar nyelvjárásközlésekben hagyományosan használt egyszerűsített fonetikus írásból. A két ponttal megkülönböztetett \acute{e} hang zártabb egy fokkal a köznyelvi e ejtésénél. Régebben általánosabban használt hang lehetett, ma már elsősorban a nyelvjárási ejtésben hallható — például a nyugati nyelvjárásterületen: *égye még a fene.* — A rövid, illabialis, felül ponttal jelzett \acute{a} hang szintén csak nyelvjárásilag él. Nagyjában megfelel az indoeurópai nyelvek rövid a hangjának, pl. a latin *pater*, német *Band*, francia *amie* szóban. Így mondják például a palócoknál: *kicsi az ól, nagy a disznó.* — A hosszú labialis \acute{a} a rövid a nyújtott párja, az \acute{e} a nyílt e nyújtott változata. Az Alföldön sok helyen nyújtják az a -t, e -t meghatározott hangtani helyzetekben, például *ére-ára* (erre-arra). Pétfői híres tájversében kettőzéssel jelzi: *Hírös város az aafödön Kecskemét.*

A magyar magánhangzók táblázatában azért volt szükség néhány tájnyelvi hang felvételére, hogy világossá váljék: a hangmegfelelések és a hangkontrasztok, amelyek a hangelemeket a nyelvtudatban rendszerbe fűzik, nem mindig és nem mindenben követik a fiziológiai és akusztikai kritériumokat, hanem sokszor eltérnek azoktól. A hangrendszer mint történeti fejlemény és mint élő mechanizmus — bár a fizikai hangsajátosságok alapján — de eléggé önállóan alakul, módosul a sajátos nyelvű népnak (a gondolatközlésnek) megfelelően.

A rövid—hosszú hangpárok közt például nagy különbségek vannak. Fiziológiai és akusztikai (röviden: fizikai) szempontból és eredetileg nyelvileg is így alakultak a hangpárok:

$u - \acute{u}$	$i - \acute{i}$	$\ddot{u} - \acute{ü}$
$o - \acute{o}$	$\ddot{e} - \acute{é}$	$\ddot{o} - \acute{ö}$
$\textcircled{a} - \acute{a}$	$a - \acute{a}$	$e - \acute{é}$

Ma viszont a megfelelések eltolódtak, s a következőképpen módosultak :

<i>u</i> — <i>ú</i>	<i>i</i> — <i>í</i>	<i>ü</i> — <i>ű</i>
<i>o</i> — <i>ó</i>		<i>ö</i> — <i>ő</i>
<i>a</i> — <i>á</i>	<i>e</i> — <i>é</i>	

Amint látjuk, a rendszer egyszerűbbé vált, egyes tagjai kiestek, s ezért eredetileg össze nem tartozó hangelemek kerültek rövid—hosszú megfelelési viszonyba egymással.

A mai magyar hangrendszerben éppen a történeti eltolódások miatt különbséget kell tennünk az egyes rövid—hosszú párok közt.

1. Vannak olyan rövid—hosszú hangpárok, amelyeknek tagjai csak mennyiségileg (quantitas) ellentétek, minden más articulatióban megegyeznek. Legfeljebb csak a nyelvismok lazább vagy feszesebb volta teremt némi minőségi (qualitas) különbséget a rövid és a hosszú magánhangzók közt, ezt azonban a nyelvérzék nem tartja számon. Idetartoznak az

<i>u</i> — <i>ú</i>
<i>i</i> — <i>í</i>
<i>ü</i> — <i>ű</i>

hangpárok. Mivel itt a kvantitásbeli különbséget észrevehető kvalitaskülönbség nem erősíti, nem támogatja, ezért az időtartamkülönbség a nyelvi használatban erős ingadozásnak van kitéve. S ez magyarázza meg azt is, miért jelent olyan nagy nehézséget a magyar helyesírás szabályainak elsajátításában éppen a felső nyelvválású magánhangzók időtartamának jelölése (vö. *ágyú* — *falu*, *írt* — *az irat*, *úrt* — *kürt*).

2. A középső nyelvválású

<i>o</i> — <i>ó</i>
<i>ö</i> — <i>ő</i>

hangpárokból az időtartamkülönbséghez már észrevehető minőségi különbség is járul. A hosszú változat ugyanis valamivel zártabb is egyúttal — azaz fentebb képzett —, mint a megfelelő rövid változat. Mivel azonban a hosszú nem egy egész fokkal, csak legfeljebb egy félfokkal magasabb a rövidnél, azért akadnak olyan egyének, sőt egész vidékek, amelyeknek ejtésében az *o* — *ó*, *ö* — *ő* különbsége is kezd elmosódni. Budapesten sokszor hallani a *körút* ejtés helyett *kőrút*-at, sok más helyen valakinek az *orra* helyett az *órát*-t emlegetik. Ezek azonban már nyelvhibának számítanak az irodalmi nyelv és a választékos köznyelv szempontjából, míg ellenben az *u* — *ú*, *i* — *í*, *ü* — *ű* ingadozása a kiejtésben egyáltalában nem hiba.

3. Az alsó nyelvválású két hangpár:

<i>a</i> — <i>á</i>
<i>e</i> — <i>é</i>

mennyiségi különbségéhez már egészen világos és nagyfokú minőségi különbség is járul. A rövid *a* ugyanis labialis, a hosszú *á* illabialis képzésű. Eredetileg nem is így feleltek meg egymásnak. Csak azután estek egy párba össze, miután saját eredeti megfelelőik — az illabialis rövid *á* és a labialis hosszú *á* — kiestek a köznyelvi hangrendszerből. Ugyanígy állott elő történetileg — ha más irányú kiegészüléssel is — az *e* — *é* hangpár. Eredetileg két hangpár szerepelt e helyett :

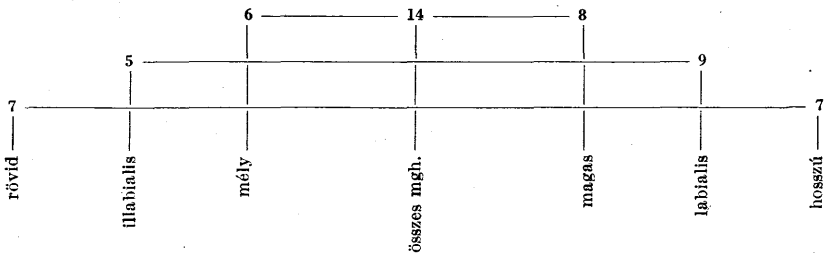
$$\begin{array}{c} \textcircled{e} - \acute{e} \\ e - \textcircled{e} \end{array}$$

Mikor azonban a bekarikázott tagok kiestek a rendszerből — legalábbis köznyelvileg — akkor a két magára maradt tag egy párba rendeződött a nagyfokú minőségi különbség ellenére. Az egyik ugyanis nyílt, a másik egy egész fokkal zártabb. A mai magyar köznyelvi tudat számára azonban zártsági fokban nem, csak időtartam szerint különböznek egymástól nyelvileg : mindkettőt nyílt-~~nek~~ ítéljük :

$$e - \acute{e}$$

A tényleges qualitasbeli különbség azonban magyarázatát adja annak, hogy sem az *a* — *á*, sem az *e* — *é* hangpár tagjai közt nem tapasztalható olyan ingadozás, mint a felső nyelvállásúak megfelelő párjainak tagjai közt, de még olyan sem, mint a középső nyelvállású párok közt. A nagyfokú minőségi különbség ugyanis támogatja a mennyiségi különbség fenntartását. Még a helyesírásban sem jelent semmi problémát az *a* — *á*, *e* — *é* viszonylatában az időtartam-jelölés (vö. *kar* — *kár*, *kéz* — *kezem*).

Ha most már a csak történeti és nyelvjárási magánhangzókat kirekesztjük a magyar köznyelvi magánhangzórendszerből, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyar magánhangzóállomány összesen 14 hangra terjed, s ennek tagozódása, articulatio-módok, hangsajátosságok szerint való csoportosulása szám szerinti kimutatásban a következő :

V. A mássalhangzók

A tüdő exspirációs működése, illetőleg a hangképzés időtartama szerint mássalhangzóink két csoportra különülnek : rövidekre és hosszúakra. Lélektanilag a kettő 1 : 2 arányban áll egymással. A hosszú mássalhangzót a magyar beszélő kétannyi ideig igyekszik hangoztatni, mint a rövidet, s a mások beszédében akkor minősít egy mássalhangzót hosszúnak, ha az a maga szubjektív megítélése szerint kétszer annyi időtartamú, mint a megfelelő rövid. Eszerint

a mássalhangzóknál éppúgy, mint a magánhangzóknál nem az abszolút, hanem a relatív időtartam dönt a hangok rövidege vagy hosszúsága dolgában.

Vannak nyelvek, amelyekben időtartam szerint nem két, hanem három fokozatot különböztet meg a nyelvérzék a mássalhangzók sorában. A finnben például a *lima* 'nyálka', az *ilma* 'levegő' és az *illalla* 'este' szavak *l* hangja, három quantitasbeli fokot mutat: szótagkezdő helyzetben rövid (*li-ma*) szótagzáró hangként félhosszú (*il-ma*), s ha megoszlik a szótaghatáron, akkor hosszú (*il-lal-la*). A három fokozat időtartamkülönbségét az 1 : 2 : 3 arányszám mutatja.

A mássalhangzók hosszúsága lehet reális és irreális. Reális a hosszúság akkor, ha a nyelvtudat értékelése összhangban van az articulációs mozgások és az akusztikai benyomások objektív lefolyásával. Ez az eset például a hosszú *ss*-nél. A *has* : *hass* vagy a *hason* : *hasson* szópárokban az *ss* három szempontból is hosszú :

1. a tüdő és a résképző szervek működése kétannyi ideig tart, mint a rövid *s* képzése alkalmával (az articulatio szempontja) ;
2. a keletkezett hangjelenség mint hallási benyomás körülbelül kétszer annyi ideig tart, mint a rövid *s* hallási benyomása (akusztikai szempont) ;
3. a nyelvtudat az *ss* hangképet az *s* hangképhez képest hosszúnak értékeli (lélektani szempont).

Irreális a mássalhangzó hosszúsága akkor, ha a nyelvtudat a hangképzés és a hallási benyomás objektív folyamataival ellentétben itéli kétszer olyan hosszúnak a mássalhangzót, mint annak egyszerű megfelelőjét. Irreális a hosszúsága például a *pp* mássalhangzónak. A *kap*:*hopp* vagy a *kopog*:*koppan* szópárokban a *pp* hosszúsága irreális azért, mert

1. hangképzés szempontjából a *pp* éppúgy pillanatnyi hang, mint az egyszerű *p*; mindkettő úgy keletkezik, hogy a két ajakkal zárt alkotunk, s a kilehelt levegőoszlop a zárat hirtelen felpattanja : a pillanatnyi felpattanás adja azt a zörejt, amit *p* vagy *pp* hangnak minősítünk (az articulatio szempontja) ;

2. akusztikailag is mindkét esetben egyformán pillanatnyi hangbenyomással van dolgunk : igazában éppúgy pillanatnyi ideig halljuk a *p* hangot a *hopp* szóban, akárcsak a *kap* szóban (akusztikai szempont) ;

3. a *pp* zárfelpattanása előtti hosszú zárat érzéki csalódással hozzähalljuk a tényleges hanghoz, s mivel itt a néma zár hosszabb, mint az egyszerű *p* esetében, magát a hangot ítéljük hosszabbnak : itt tehát a hangok lélektani értékelése nem áll teljes összhangban a reális hangjelenségekkel (lélektani szempont).

Természetesen a *p* és *pp* közti különbség ilyen megítélése attól függ, hogy a hangképzésnek milyen szakaszait mérjük a *pp* időtartamába.

A hosszú mássalhangzókat objektív ismertetőjelek alapján további két csoportra különíthetjük el : viszont erről a különbségről a nyelvtudat nem vesz tudomást. Hangképzési és akusztikai jellegzetesség szerint ugyanis különbség van a szótagzáró hosszú mássalhangzó és a szótaghatáron megoszló hosszú mássalhangzó közt (pl. *hass*:*hasson*, *hopp*:*hoppon*). Szótagzáró helyzetben a hosszú *ss* képzése alkalmával a beszélőszervek jellemző állásában megszakítás nem történik, tehát megvan az articulatio folytonossága, s akusztikailag is teljesen egységes a hangbenyomás (*hass*). Ezzel szemben a *hasson* szóban az *ss* articulatio dolgában is, akusztikailag is két mozzanatra különül. Egyrészt ugyanis a hangképző szervek működésében megszakítás történik a szótag-

határon. De a hosszú *ss* a hallás folyamatában is két rövid kapcsolatára tagolódik: az egyik az előző szótagot zárja, a másik a következő szótagot kezdi. A két mozzanat közt van a szótaghatár mint választó vonal, amely a lassú, szótagoló ejtésben mint pauza jelentkezik. Objektív ismertetőjelek alapján tehát különbség van a „nyújtott” és a „kettőzött” mássalhangzó közt, bár a magyar nyelvtudat nemigen tesz különbséget a kettő közt (lélektani szempont).

A gégefő működése szerint a magyar mássalhangzók két nagy csoportra különülnek: zöngétlenekre és zöngésekre. Vannak mássalhangzók, amelyeknek mindkét változata (zöngétlen — zöngés) él a magyar hangrendszerben, pl. *p — b*. Itt tehát egy olyan — imaginárius — hanggal van dolgunk, amelynek két variációja szerepel a magyar hangkészletben. Vannak azonban olyan mássalhangzók is, amelyeknek csak egy variációjuk szerepel nyelvünkben — mégpedig vagy a zöngés, vagy a zöngétlen változatuk. Csak zöngés változattal él nyelvünkben például az *m* mássalhangzó, csak zöngétlen variációjú a *h*. Hangszalagműködés szerint tehát a magyar mássalhangzók két, illetőleg három csoportba foglalhatók:

1. kétvariációsak: zöngétlen-zöngés párok *p — b*;
2. egyvariációsak:
 - a) zöngések (hiányzik a zöngétlen párjuk) $\emptyset — m$;
 - b) zöngétlenek (nincs zöngés párjuk) *h — \emptyset*.

Ehhez azonban meg kell még jegyeznünk azt, hogy a zöngés mássalhangzókat ejthetjük zöngéség nélkül — a suttogó beszédben — s nem a zöngétlen párjuk áll elő, hanem megőrzik eredeti zöngés színüket bizonyos szempontból. A suttogva ejtett *b* mássalhangzó például nem azonos a *p*-vel, hanem azt határozottan *b*-nek itéli a nyelvtudat. Ez arra mutat, hogy a zöngés és zöngétlen mássalhangzók közt más különbségek is vannak, nem csupán a hangszalagrezgés vagy annak hiánya. A másodlagos különbségek közé tartozik mindenképp előtt az, hogy a zöngétlen mássalhangzókat (pl. *p*) energikusabb képzéssel, feszesebb izmokkal ejtjük, mint a zöngéseket (pl. *b*), amelyeknél az akadályképzés a szájüregben kevesebb izomerővel, lazább articulációval történik. A zöngétlen mássalhangzók tehát a todalékeső szerveinek izomműködése szerint feszesebb képzésűek, a zöngés mássalhangzók pedig lazább ejtésűek. Ehhez járul egy akusztikai természetű különbség. A feszes izomzattal képzett hangok ugyanis keményebb akusztikai hatásúak, a lazább izomzattal képzettek ellenben lágyabb zenei benyomást keltenek. Éppen ezen sajátosságuknál fogva nevezzük a zöngés mássalhangzókat lágyaknak (*media*), a zöngétleneket pedig keményeknek (*fortis*). A zöngés — zöngétlen mássalhangzók kritériumait ezek alapján így összegezhettük:

z ö n g é s :

z ö n g é t l e n :

1. zöngképzés a gégefőben,	1. nincs zöngé,
2. a todalékeső laza izomműködése,	2. a todalékeső feszes izomműködése,
3. lágy akusztikai hanghatás.	3. kemény akusztikai hanghatás.

Ennek a kimutatásnak segítségével most már megérthetjük a suttogó beszédben ejtett ún. zöngétlen lágy hang (zöngétlen *media*) mibenlétét. Ha a suttogó beszédben a *b* mássalhangzót zöngé nélkül ejtjük, az egyébként meg-

tartja az articulatio laza izomműködését és az ezzel járó lágy akusztikai hanghatását (zöngétlen *b*). Ha ellenben a *b* helyébe *p* hang lép (pl. a *dobszó* hangsorban), akkor ez azt jelenti, hogy a *b* mássalhangzó nemcsak a zöngességét veszítette el, hanem egyben a toldalékcső izomműködése is feszesebbé vált, s így a hang akusztikai hatása keményebb lett.

A **toldalékcsőben** való articulatio két szempontból különíti el a mássalhangzókat. Fontos mindenekelőtt a hangképzés módja — az, hogy milyen akadályt vagy milyen formájú utat létesítünk a kilehelt levegőtömeg előtt. Fontos másodsor a mássalhangzó elkülönítésében a képzés helye: az, hogy az akadályt vagy a megszabott utat hol, a képző szervek melyik részén állítjuk a kilehelt levegőtömeg előtt. Vizsgáljuk meg először a képzés helyét, majd a képzés módját.

A képzés helye szerint a mássalhangzókat a következő főbb csoportokba oszthatjuk :

1. ajakhangok (labiales),
2. foghangok (dentales),
3. ínyhangok (palatales),
4. gégehang (laryngalis).

A tiszta ajakhangok képzése a két ajakkal történik, éppen ezért ezeket pontosabban két ajakkal képzetteknek (bilabiales) nevezzük. Ilyen például a *p* hangunk. Foghangok azok a mássalhangzók, amelyeket a fogsor (dentes) vagy a foghús (alveola), esetleg a foghús mögötti (postalveolaris) szájpaddás-területen képezzük a nyelv segítségével. Ilyen például a *t* hangunk. Ínyhangot a postalveolaris területtől hátrább, a szájpaddás közepén és hátulsó részén képezzük a nyelv segítségével. Ilyen például a *k* mássalhangzó képzése. Gégehang a magyarban mindössze egy van : *h*, ezt a gégefőben képezzük a hangszalagraésen kilehelt levegő sűrűlődéssel.

A képzés helye azonban a szájpaddás imént tagolt főbb területei közül egyikről a másik szomszédos területre is átnyúlik olykor, s így a főbb képzési helyek közé ezeket a vegyes képzésű mássalhangzókat is be kell iktatnunk. Az ajak- és a foghangok közt foglalnak helyet azok a mássalhangzók, amelyeknek képzése az ajak területéről benyúlik a dentalis képzés területére. Ezeket ajak-foghangoknak nevezhetjük (labiodentales). Ilyen a magyarban az *f* mássalhangzó : az alsó ajak és a felső fogsor alkotja azt a szűk rést, amelyen a tüdőből kipréselt levegőtömeg sűrűlődvé távozik. Ugyancsak vegyes hangok a képzés helye szempontjából az ún. jésített mássalhangzók, amelyeknek articulatioja a dentalis területről átnyúlik a palatalis területre. Ezeket fog-ínyhangoknak nevezhetjük (dentipalatales) a képzés helye szerint. Ilyen például nyelvünkben az *ny* mássalhangzó. Ez egyáltalában nem összetett hang, bár articulatiojában van egy dentalis (*n*-szerű) és egy palatalis (*j*-szerű) mozzanat, a kettő azonban tökéletes egységbe olvad egymással. Az *n + j* hangkapcsolat önmagában még nem eredményezi az *ny* hangot, bármilyen gyorsan artikuláljuk az *n*-et és a *j*-t egymás után. Vö. *menj > menny*.

Ha a vegyes képzésű hangokat is beillesztjük a csoportosításba, akkor a képzés helye szerint a következő táblázatot szerkeszthetjük :

1. bilabiales	<i>p</i>
a) labiodentales	<i>f</i>
2. dentales	<i>t</i>

a) dentipalatales	ny
3. palatales	k
4. laryngales	h

A képzés helyét persze nemcsak a szájpadrás megfelelő része határozza meg, hanem tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a nyelvnek melyik része szerepel az articulációban. A szájpadrás articulációs része azonban legtöbb esetben már eleve meghatározza azt is, hogy a nyelvnek melyik része szerepeljen a hangképzésben. Így például a dentalis szájpadrásterülettel a nyelv hegye vagy pereme, legfeljebb a praedorsalis része alkot zárt vagy rést, viszont a palatalis szájpadrásterülettel a nyelv háta, illetőleg a postdorsalis vagy mediodorsalis része működik össze a hangképzésben. A képzés helyének vizsgálatában éppen ezért mellőzhetjük közönségesen a nyelv megfelelő részének külön megállapítását.

Van azonban egy sajátos hangképzés, amelyet külön is meg kell említenünk. A *t*, *d* hangok a magyarban — mai megfigyeléseink szerint legalábbis egyes vidékek ejtésmódjában — mindinkább eltolódnak a rendes dentalis hangok köréből más articulációba. A foghang articulációjából ugyanis sokszor már csak a nyelv hegyével való hangképzés mozzanata marad meg, a szájpadráson ellenben a dentalis területről hátrább, a szájpadrás közepe tájára tolódik el a hangképzés helye. A nyelv elülső része ilyenkor visszahajlik, hátrafelé nyomul, s hegyével a szájpadrás közepéhez szorul. Ezt a hangképzést *cacuminalisnak* nevezzük. A keletkező hang akusztikai hanghatás szempontjából a valódi foghangok (dentales) sorába tartozik, csak azoknál kissé sötétebb, elmosódottabb a hanghatása.

A képzés módja a magyarban hatféle. Eszerint a következő mássalhangzócsoportokat különböztetjük meg:

1. zárhangok (explosivae),
2. réshangok (spirantes),
3. zár-réshangok (affricatae),
4. oldalsó hangok (laterales),
5. pergő hangok (tremulantes),
6. orrhangok (nasales).

A zárhangok úgy képződnek, hogy két szomszédos beszélőszervünk (az artikuláló pár) egymáshoz szorul, a kitérdülő levegőréteg a zárt hirtelen felpattanja, s a felpattanás pillanatában zörej támad. A zárhang képzésében és akusztikai hatásában három mozzanatot különböztetünk meg:

- a) a záralkotás mozzanatát (kezdő mozzanat),
- b) a zár tartamát (középső mozzanat),
- c) a zár megszüntetését (befejező mozzanat).

A kezdő és befejező mozzanat pillanatnyi, meg nem hosszabbítható, a középső mozzanat azonban tetszés szerint megnyújtható, s így csupán ennek alapján quantitasbeli időkülönbségek jöhetnek létre. Más szempontból a kezdő és a középső mozzanat rendesen néma, tehát hangjelenség nincs jelen, a befejező mozzanat ellenben hangjelenséggel jár együtt. Nyelviileg a befejező moz-

zanat (a zár felpattanása) a legfontosabb mozzanat. Nyelvi értéke azonban a másik két mozzanatnak is fejlődhetik. A *kop-pan*-féle szavakban a záralkotás kezdő mozzanatát a kettőzött *pp* első tagjának veszi a nyelvtudat, azaz az *o* magánhangzó után a hangjelenség hirtelen megszüntetését magát minősítjük hangnak (*p*). A zár középső mozzanata szintén néma. Ennek nyelvi szerepe akkor jelentkezik, amikor a néma zármozzanat időtartamát hozzáhalljuk a befejező mozzanathoz, például a *hopp* szó *pp*-je esetében.

A réshangok képzése alkalmával két szomszédos beszélőszervünk (a két hangszalag ; a nyelvnek valamelyik része és a szájpadrás ; az alsó ajak és a felső fogsor ; a két ajak) annyira közeledik egymáshoz, hogy szűk rést alkotnak, s ezen a résen a kilehelt levegőtömeg sűrűlve távozik. Idetartozik például az *sz* és az *s* hangunk. Nyelvünkben az *sz* képzése úgy történik, hogy a nyelv hegye közeledik a foghúshoz, a nyelv hátán képződött szűk csatornán és a nyelvhegy meg a foghús szűk részén a kilehelt levegőtömeg sűrűlve távozik, s az alsó fogsorhoz verődve hagyja el a szájüreget. Az *s* képzése valamivel hátrább történik : a nyelv pereme közeledik a foghús mögötti (postalveolaris) területhez, s a nyelvháton képződött széles csatornán ömlik a kilehelt levegőtömeg a széles résen át úgy, hogy a szájüreg alsó részével (az alsó állkapoccsal) a felső fogsor felé irányítjuk a levegőt, s az a felső fogsorhoz verődve távozik a szájüregből. A két hang akusztikai hatása is különbözik egymástól. Az *sz* élesebb hanghatású, az *s* hang tompább benyomást tesz a fülre. Az *sz* és az *s* hangképzési különbségeit ezek alapján így foglalhatjuk össze :

sz :

s :

- a) előrébb képzett (alveolaris),
- b) szűkebb ejtésű (apicalis),
- c) éles hanghatású (akusztikai hatás).

- a) hátrább képzett (postalveolaris),
- b) szélesebb ejtésű (coronalis),
- c) tompa hanghatású (akusztikai hatás).

Az affricatákat régebben összetett mássalhangzóknak tekintették. Nyelvtörténeti szempontból a magyarban szereplő *c*-féle hangok nagyrészt *t + sz* összeolvadásából — kölcsönös hasonulás eredményeként — álltak elő. A *tartsz* igealak például nyilván a *tart* igető és az *-sz* személyrag kapcsolatából keletkezett, amint azt a helyesírás világosan fel is tünteti, a kiejtésben azonban a *t + sz* helyén *c* jelenik meg. GOMBOCZ ZOLTÁN fonetikailag is összetett hangnak minősítette az ilyen hangokat : meghatározása szerint „affrikátának egy zárhang és megfelelő (homorgán) réshang egyszótagos kapcsolatát nevezük” (Magyar történeti nyelvtan. Hangtan. 1940. 34. l.). Újabban HORGER ANTAL (MNy. XXXI, 210) nyelvtörténeti tényekkel azt bizonyította, hogy a magyarban az affricaták teljesen úgy viselkednek, mint a többi egyszerű mássalhangzó. HEGEDŰS LAJOS (MNy. XXXII, 18) a régi álláspontot védelmezte eszközfonetikai tapasztalatai alapján. LAZICZIUS GYULA (MNy. XXXIII, 76) ellenben fonológiai megfontolások alapján is HORGERNEK adott igazat.

Ha elfogulatlanul — a laikus beszélő álláspontjáról — vizsgáljuk az affricaták kérdését, akkor a magyar nyelvrendszerben ezeket kétségtelenül egyszerű mássalhangzóknak kell vennünk. Idegenek magyar ejtésében vagy akár az írásképet híven követő uraskodó kiejtésben találkozunk az affricaták

olyan képzésmódjával, amely az alkotó elemeket élesen kitünteti (*tart-sz*). Az ilyen ejtésmódot azonban az ép magyar nyelvérzék nyelvhibának minősíti. A *t + sz* még korántsem azonos a *c*-vel. Ez arra mutat, hogy a magyar nyelvtudat számára a *c*-féle mássalhangzók egyszerű hangok. Kiejtésükben ugyan két mozzanat figyelhető meg: egy zár- és egy résmozzanat. A kettő azonban tökéletes egységbe olvad. Az affricata zármozzanata nem igazi zár, mert egyfelől a kilehelt levegő talál a záron egy kis rést, amelyet fokozatosan szinte valódi réssé tágit, másfelől hiányzik belőle a zár legfontosabb, befejező mozzanata, a hirtelen felpattanás. Az affricata résmozzanata sem azonos teljesen az igazi résszel: itt ugyanis fokozatosan megy át a zár a résállásba, de ha már elérte az igazi réshelyzetet, akkor meg is szűnt az affricataképzés, helyébe tiszta réshangarticulatio lépett.

Az oldalsó (lateralis) hangképzés abban áll, hogy a nyelv elülső része a foghúshoz szorul, két oldalt azonban nyitott az út a kiáradó levegőtömeg (zöngé) számára. Így képezzük nyelvünkben az *l*-féle hangokat.

A pergő (tremulans) hangképzés úgy történik, hogy valamelyik rugalmas beszélőszervünk útját állja a kitóduló levegőoszlopnak, s annak ütésére rezgésbe jön. Pergő hangképzés jöhet létre mindenekelőtt a gégefőben a hangszalagok rezgésével, továbbá a nyelvcsap (uvula) megpergetésével, azután a nyelv hegyének, végül a két ajknak pergő mozgásával. Eszerint a pergő hangoknak következő fajait különböztetjük meg:

1. laryngalis tremulans:

a) magánhangzó (tisztá zöngé),

b) a zöngés mássalhangzók egyik alkotóeleme;

2. uvularis tremulans... raccsoló *r* (*ch*), pl. *kéchlek*, *ichodalom*;

3. lingualis tremulans... a rendes *r*;

4. bilabialis tremulans... *prrr!* (ökörnógató indulatszó).

A tremulansok közül a hangszalagrezgés zöngéhangját a nyelvtudat magánhangzónak veszi, a többieket ellenben mind mássalhangzóknak. Ennek oka bizonyára az, hogy a nyelvcsap, a nyelv és az ajkak rugalmasság dolgában messze elmaradnak a hangszalagok rugalmassága mögött, s így hangzóság dolgában a laryngalis tremulans megelőzi a többi pergő hangfajtákat. A magyar hangrendszerben a pergő mássalhangzók közül csak a lingualis tremulans játszik szerepet, a többiek egyéni, alkalmi hangjelenségek, mellékes jelentőségű változatok. Az *r* hang ejtésére s hanghatására jellemző a nyelvrezdületek száma. A magyarban ezt a hangot rendszeren 3—4 nyelvrezdülettel ejtjük.

Az orrhangú (nasalis) mássalhangzóképzés abban áll, hogy a szájüregben zárt létesítünk a kitóduló zöngé előtt, s így az csak az orrüregen át távozhatik. A zárképzés erőfoka kisebb, a zár lazább, mint a zárhangok képzése alkalmával.

A három főszerpont figyelembevételével az egyszerű, rövid mássalhangzók rendszerét nyelvünkben az alábbi szempontok szerint

I. zöngéesség:

1. zöngétlen,
2. zöngés,

II. a képzés helye:

1. ajak,
2. ajak-fog,
3. fog,
4. fog-íny,
5. íny,
6. gége,

III. a képzés módja:

1. zár,
2. rés,
3. zár-rés,
4. oldalsó,
5. pergő,
6. orr,

a következőképpen szerkesztjük meg :

	1. zár		2. rés		3. zár-rés		4. oldalsó	5. pergő	6. orr
	a)	b)	a)	b)	a)	b)	b)	b)	b)
I. ajak	<i>p</i>	<i>b</i>							<i>m</i>
II. ajak-fog			<i>f</i>	<i>v</i>					
III. fog	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>sz</i> <i>s</i>	<i>z</i> <i>zs</i>	<i>c</i> <i>cs</i>	<i>dz</i> <i>dzs</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
IV. fog-íny					<i>ty</i>	<i>gy</i>	(<i>ly</i>)		<i>ny</i>
V. íny	<i>k</i>	<i>g</i>	(<i>χ</i>)	<i>j</i>					(<i>η</i>)
VI. gége			<i>h</i>						

Ebbe a táblázatba mindössze egy olyan hangot vettünk fel, amely nem köznyelvi hang, csak nyelvjárásilag fordul elő. Ez az *ly*, az *l* mássalhangzó jésített változata (*l*), amely a palóc nyelvjárasterületen ma is eredeti dentipalatalis értékben él, a magyar nyelvterület legnagyobb részén azonban ma már részben *j*-t, részben *l*-et ejtenek helyette (*vályú*: *vájú*: *válú*).

A palatalis zöngés spiransnak — a *j*-nek — zöngétlen párja, amelynek jele a *χ*, a mai köznyelvben élő hangjelenség, de csak meghatározott hangtani helyzetekben fordul elő. A felszólító mód *j* jele általában zöngés palatalis spirans (*várj*, *dobj*, *hágj*), zöngétlen *p* vagy *k* vagy *f* után azonban szó végén zöngétlenül ejtjük (*χ*): *lépj*, *rakj*, *dőj*). A zöngés *j* és a zöngétlen *χ* különbségét a magyar nyelvérzék nem tudatosítja: azaz nem teszünk különbséget a *várj* és a *lépj* kétféle spirans hangja közt. Ez az oka annak, hogy a helyesírás sem vesz tudomást a kétféleségről. Megjegyezzük, hogy olykor egyéni ejtésben a *ja* indulatszó végső *j* hangja is zöngétlenül hangzik, tehát kétféle palatalis réshang szerepel a szóban: *jaχ*. Mivel azonban nyelvi funkciót nem tölt be a zöngétlen palatalis réshang, el is hagyhatjuk a magyar hangrendszerből.

A táblázatból kiderül, hogy nyelvünkben a *ty*, *gy* nem egyszerűen a *t*, *d* jésített párja (*t*, *d*), hanem mind a kettő affricata. A *ty* ejtése alkalmával ugyanis a *t*-féle zár fokozatosan egy *χ*-féle résbe megy át; hasonlóképpen a *gy* ejtése úgy történik, hogy egy *d*-féle zár egy *j*-féle résbe megy át.

A laikus beszélők nyelvtudata csak háromféle orrhangú mássalhangzót tart számon: *m*, *n*, *ny*. A lehúzott szárú *η*-nel jelölt palatalis nasalis különbözik ugyan articulatív és hanghatás dolgában a dentális *n*-től, a magyar beszélők nyelvtudatában azonban mégsem él önálló hangként. A *senki* vagy a *harang*-féle szavainkban az *n*-nel jelölt orrhang egészen más természetű, mint például a *nem*, a *menet* vagy a *mén* szavak *n*-je. Az utóbbi esetben ugyanis (*nem*) a szájuég elzárását a nyelv pereme és a foghús területe végzi, a *senki* és a *harang* szavakban ellenben a nyelv hátulsó tömege és a szájpaddlás hátsó része alkotja a nasalis zárt: *senki*, *harang*.

VI. A szótag

A hangelemek — a magánhangzók és a mássalhangzók — beszédünkben összefüggő hangsorrá, folyamatos hangjелеlésséggé egyesülnek. A hangelemekből alakult magasabb hangtani egység a szótag.

A magyar szótagalkotásnak meghatározott törvényszerűségei vannak: azaz a hangelemek bizonyos elvek uralma alatt csoportosulnak szótagokká. Nyelvünkben három elv szabályozza a szótagalkotás folyamatát, illetőleg a szótag szerkezetét: 1. a hangzósság, 2. a nyomaték, 3. az etimológia elve. Az első kettő fonetikai természetű: a hanganyag mechanizmusában gyökerezik, a harmadik viszont a nyelv gondolatartalmának logikai szerkezetét tükrözi. Bár a három szótagalkotó elv legtöbbször azonos eredményre — a nyelv hanganyagának szótagokra különítésére, illetőleg a hangelemek szótagégséggé való integrálódására vezet — meghatározott esetekben ezek az elvek különféle szótagégségeket eredményeznek. Ez másként azt jelenti, hogy a magyar nyelv hanganyagának szótagolása nem eleve meghatározott, változatlan és változhatatlan nyelvi tény, hanem eltolódásnak, változásnak van kitéve.

1. A hangzósság elve. A hangnak azt a sajátágát, hogy meghatározott körre terjed a hangerőtől függetlenül, hangzósságnak nevezzük. A hangzósság egyenes arányban van a zöngésséggel, fordított arányban van az akadályképzéssel. Tehát annál hangosabbnak, hallhatóbbnak, azaz hangzósabbnak találjuk a hangot, minél nagyobb szerepe van képzésében a hangszalágrezgésnek, s minél kisebb a szájüregben az akadály hangképző szerepe. Beszédünk folyamatában a leghangzósabb hangelemek gócpontokat alkotnak. Ezek köré a gócpontok köré csoportosulnak a kevésbé hangzós hangelemek. Így a beszéd folyamat kisebb hangtani egységekre: szótagokra tagolódik. Nyelvünkben a leghangzósabb hangelemek a magánhangzók. Másképpen ez azt jelenti, hogy a magyarban a magánhangzó az igazi szótagalkotó hang. A magyar szótag szerkezetének tehát első törvénye az, hogy minden szótagban van egy magánhangzó.

A második törvény a szótagkezdetre vonatkozik. Szótagkezdő hangként szerepelhet:

- a) egy magánhangzó az, a-pa, e-ke, em-ber;
- b) egy mássalhangzó (+ mgh.) kéz, ka-pa, ken-der.

Magyar szótagot egynél több mássalhangzó nem kezdhet. Ez a szabály kivétel nélkül érvényes a szónak az első szótagon túli, további szótagjaira, pl. *part-ra*. Az első szótagra a szabály csak bizonyos megszorításokkal érvényes. Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy van egynéhány hangutánzó magyar szavunk, amely mássalhangzótorlódással kezdődik: *krákog, prüszköl*. Egyébként azonban két (néha három) mássalhangzóval csak olyan idegen szavaink kezdődnek, amelyeknek hangalakja még nem magyarosodott meg teljesen, s amelyekről éppen ezért a beszélők azonnal megérik az idegen eredetet:

- c) két mássalhangzó (+ mgh.) *tréfa, trón, krém, briliáns, professzor, spájz*;
- d) három mássalhangzó (+ mgh.) .. *strófa, stréber*.

A kezdő mássalhangzótorlódás feloldása a hangalak megmagyarosodásának egyik legfeltűnőbb ismertetőjele. A feloldás történhet úgy, hogy 1. a torlódás elé beiktatunk egy feloldó magánhangzót (pl. *stolu* > *asztal*, *schola* > *iskola*,

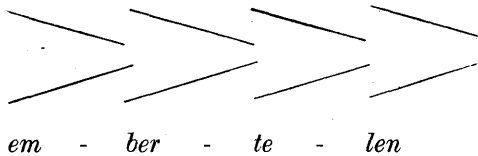
Stall > *istálló*, *Spital* > *ispotály*), vagy pedig 2. a két kezdő mássalhangzó közéljük a feloldó magánhangzót (pl. *brat* > *barát*, *krajcár* > *karajcár*).

Szótagzáró hangként szerepelhet :

- a) magánhangzó *a-pa, ka-pa, no-sza, o-da*
- b) (mgh. +) egy mássalhangzó *ter-més, em-ber, kér-dez*
- c) (mgh. +) két mássalhangzó *kard, térd-re, korcs, szólt*
- d) (mgh. +) három mássalhangzó .. *lajst-rom* (csak idegen szavakban).

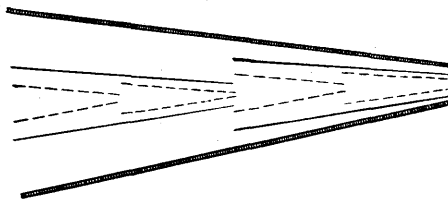
A magánhangzós szótagzárás nyílttá, a mássalhangzós zárás zárttá teszi a szótagot.

2. A nyomaték eloszlása szintén kisebb csoportokra tagolja a beszéd hangfolyamatát. Dinamikus szempontból az egy nyomatékkal ejtett hangcsoport a szótag. A magyarban a nyomaték rendszeren csökkenő jellegű (decrecendo) : ahol egy újabb csökkenő menetű nyomaték kezdődik, ott van a szótaghatár.

A szótagsegységek közt hosszabb-rövidebb szünetet (pauza) tarthatunk, s ilyenkor maga a pauza jelzi legszembetűnőbben a szótaghatárt. A pauza azonban el is maradhat. Ha szünetvétel nélkül erősítjük újból a kilehelés erejét, akkor csupán a legkisebbre csökkent és a legnagyobb intenzitással kezdődő nyomaték ellentéte jelzi a szótaghatárt.

A közönséges beszédtempóban két-három szótag nyomatéka rendszeren egybeolvad : egy, csökkenő menetű nyomatékkal ejtjük őket. Például ezt a szót, hogy *barátságos*, ejtethetjük teljes széttagolással : *ba-rát-sá-gos*; ejtethetjük úgy továbbá, hogy két-két tagját egy nyomatékkal egybefogjuk : *barát-ságos*; végül ejtethetjük az egész hangsort egyetlen csökkenő nyomatékkal : *barátságos*.

A nyomaték, a beszéd dinamikus szerkezete tehát végső fokon azonos szótagokat teremthet a hangzóssági szótagokkal, azonban a dinamikus szótag esetenként két és még több hangzóssági szótagot is magába foglalhat. A beszéd hangfolyamatának dinamikus tagolása nem egyértelmű, nem merev, hanem beszédhelyzetenként, egyénenként és az egyén pillanatnyi tudatállapota szerint változó. Megvan azonban a lehetősége annak, hogy a nyomaték változásai a magánhangzók köré kikristályosodott hangcsoportok — a szorosabb értelem-

ben vett szótagok — szerint tagolják a beszédet. Ilyen dinamikus szótagolás szerepel a beszédben különösen akkor, amikor valamit *fél-re-ért-he-tet-le-nül*, világosan akarunk másoknak tudtára adni, vagy amikor szavunk foganatjára nagy súlyt helyezünk. Innen van, hogy a vezényszók rendesen szótagolva szerepelnek : *Láb-hoz! In-dulj!*

3. Az etimológiai elv. A hangsoportok kialakításában a sajátos fonetikai (hangzóssági és dinamikus) tényezőkön kívül szerepet játszik a logikai tényező is. A beszéd gondolattartalmának szerkezetét követi a beszéd hanganyagának szóegységekre, egységes szóhangsorokra való tagolása. A logikai elv azonban már a szótagégség kialakításában is közreműködik.

A szótagképződés logikai tényezőjét etimológiai elvnek is nevezhetjük, mivel a szóegység jelentéstani tagozódását, a hanganyagának a szó funkcionális alkotóelemei szerinti származását követi és tükrözi. Az etimológiai elv elsősorban az összetett szók tagolásában érvényesül. Az összetett szókat — amíg a nyelvérzék tudatában van a tagok külön jelentésének — az összetétel értelmi alkotóelemei szerint szótagoljuk : *kert-ajtó, arany-óra, el-ég (a gyertya)*. Tehát nem a fonetikai elv szerint : *ker-tajtó, ara-nyóra, e-lég (a gyertya)*! Alkalmilag ugyan a fonetikai szótagolás kényszere átúthet az összetett szavak hangoztatásában — mégpedig akkor, ha a beszélő pillanatnyilag nem tudatosítja az összetétel tagjait, hanem csak magára az egységes jelentésre figyelmez. *Vas-út*: manapság elég ritkán halljuk ezt a szabályos etimológiai tagolást, szokottabb a *va-sút* ejtés mód. Ennek oka az, hogy a beszélők tudatában már kezd halványulni az összetétel két eleme, az, hogy *vas*-ból való *útról* van szó, s kezdik egyszerű, logikailag tagolhatatlan szóegységnek érezni a *vasút*-at. Még inkább ez a helyzet a *vasút* összetétel továbbképzett alakja, a *vasutas* esetében. Itt valóban téves lenne jelentéstanilag, azaz logikailag a *vas-utas*-féle tagolás, s a szó értelmi egységét a szótagolás fonetikai elvének érvényesítésével is kifejezzük : *va-su-tas*. Egyes esetekben tehát a fonetikai elv meg az etimológiai elv keresztezi egymást, s ilyenkor vagy a fonetikai elv jut diadalra, ha ti. a szó egységes jelentése dominál a nyelvtudatban, vagy pedig az etimológiai elv győzedelmeskedik, ha a beszélő még élénken tudatában van az értelmi tagok jelentésének. Ez persze bizonyos fokú ingadozást eredményez a beszédben : hol a fonetikai, hol az etimológiai elv javára billen a mérleg — a helyzet, az alkalom szerint s a beszélő pillanatnyi tudatállapotának megfelelően.

A képzett és a ragos szóalakokban is megnyilatkozik olykor az etimológiai tagolás elve. A *veresebb* szóalak fonetikai tagolása : *ve-re-sebb*. A nyelvérzék azonban igen gyakran tudatosítja azt aényt, hogy itt a *veres* alapszó középfokával van dolgunk. Ez viszont azt jelenti, hogy a nyelvtudatban a *ve-re-sebb* fonetikailag tagolt hangkép mellett él egy *veres-ebb* értelmi tagolás is, amely az alapszó és a képző, illetőleg a grammatikai jel pontos szétválasztását tünteti fel. Előfordul, hogy a fonetikai és az etimológiai szerkezetű szókép összevegyül, s akkor a következő vegyülékhangszerkezet jön létre :

$$\text{vere-sebb} \times \text{veres-ebb} = \text{veres-sebb}$$

Ezt a hangjelenséget ikerítésnek hívják, és közönségesen szótaghatáreltolódással magyarázzák. Természetesen eltolódott valóban a szótaghatár : az eredeti szótagkezdő egyszerű *s* egy szótagzáró és egy szótagkezdő mozzanatra tagolódott, azaz geminata lett belőle : de hogy mi ennek a szótaghatáreltolódásnak az oka, az indítéka, azt eddig nem igen kutatták. Az ok, mint a fentebbiekből

kitűnik, a fonetikai és az etimológiai tagolás keveredése. Ha a két elv összeütközik és egymással ellentétes eredményre vezetne, akkor az ellentét feloldása a szótaghatáreltolódásban, illetőleg a mássalhangzóikerítés jelenségében történik meg.

Ugyanilyen szótaghatáreltolódás, illetőleg ikerítés áll elő ragos szóalakok tagolásában is olykor. Fonetikailag a *veresen* szóalakot így tagoljuk: *ve-re-sen*. Ha azonban a hangsor articulációja közben tudatosul a beszélő előtt, hogy itt a *veres* alapszó *-n* ragos alakjával van dolgunk, akkor a tagolás megváltozik: *veres-en*. A két szerkezet ellentéte feloldódik egy *ve-res-sen* tagolásban. A fonetikai és az etimológiai tagolás elvének összeütközése a mássalhangzó ikerítésében jelentkezik: *veressen*.¹

VII. A hang funkciója

A beszédhangok az egyéni kiejtésben erős ingadozásokat mutatnak. Egyéni ejtési sajátosság nyelvünkben például az *r*-nek enyhébb (1—2 nyelvrezdülettel) vagy erősebb (4—5 nyelvrezdülettel) ejtése a közönséges (3—4 perülettű) ejtés helyett, továbbá a raccsoló ejtémód (uvularis *q*) stb.: Az *r* egyéni ingadozásai tehát ilyenfajta hangváltozatokat mutatnak: r^1 : r^2 : r^3 : r^4 : r^5 : q . Az eltérések kivált idegen ajkúak beszédében szembetűnők, s olykor már az érthetőség rovására mennek. Ha a kiejtési ingadozások még nem veszélyeztetik a nyelv funkcióját, a gondolatközlést, akkor a beszédhangoknak az ingadozási határokon belül mutakozó sokféleségét a társadalom egynek veszi, azonosítja, azaz elhanyagolja a hangkülönbségeknek egész sorát. Így emeli ki a beszélő közösség az egyéni beszédhangok egész tömkelegéből azt az általános, típushangot, amelynek a gondolat realizálásában szerepe van. Ezek a hangtípusok, amelyeket a közösség a gondolat hanganyagba öltöztetésére felhasznál, alkotják egy nyelv hangrendszerét. A beszédhangoktól való megkülönböztetés kedvéért ezeket a funkcionális hangokat „nyelvi hangok”-nak nevezhetjük. Beszédhangok tehát például az r^1 : r^2 : r^3 : r^4 : r^5 : q hangváltozatok, nyelvi hang ellenben az *r* hangtípus.

A nyelvi hangok hasonlóságuk alapján sorokba, ellentéteik szerint pedig párokba rendeződnek. A képzésük és akusztikai sajátosságaik szerint rokon hangok sora arra való, hogy a gondolat azonosságát jelezzük a sor tagjainak kapcsolataival. Ilyen nagyfontosságú hangsort alkotnak például a magyar hangrendszerben egyfelől a magas magánhangzók, másfelől a mélyek. A szó gondolategységének biztosítására a magyar úgy fűzi egymáshoz a szótagokat, hogy a szótagalkotó magánhangzók lehetőleg egyneműek legyenek. Egynemű hangok sora ilyenféleképpen vesz részt a gondolatközlés nyelvi funkciójában a magyar hangrend törvénye értelmében, amellyel külön fejezetben fogunk foglalkozni.

A hangrendszer hangjai úgy is kaphatnak szerepet a nyelvi funkcióban, hogy ellentétpárokat alkotnak egymással. A hangellentét segítségével jelentéseket különítünk el egymástól.

A hangellentétek (kontrasztok) többféle módon létesülnek. Ellentétet alkot mindenekelőtt egy hang megléte és hiánya. Úgy is mondhatjuk, hogy a legtermészetesebb hangkontraszt a pozitív hang — negatív hang kontrasztja. A nyelv hangrendszerében ilyen módon helyet foglal mint nyelvi hang a hanghiány vagy a hang \emptyset foka.

¹ A mássalhangzóikerítésnek ezenkívül természetesen még más okai is lehetnek.

Hangellentétek létesülhetnek úgy is, hogy valamely hangsajátosság megléte vagy hiánya hozza létre a hangpárt. A hangsajátosságok megint többféle: a hangok képzésfolyamatától és akusztikai hatásától függenek. Nem egészen azonosak a hangsajátosságok a magánhangzók és a mássalhangzók körében. A magánhangzók körében az időtartam, a nyelv horizontális helyzete, a nyelv vertikális állása és az ajkak szerepe szerint alakulnak a hangellentétpárok. A mássalhangzók körében az időtartam, a zöngéesség, a képzés helye és a képzés módja azok a szempontok, amelyek szerint az egyes mássalhangzók ellentétpárokba rendeződnek.

Vizsgáljuk meg először a m a g á n h a n g z ó k o n t r a s z t o k nyelvi értékét.

Magánhangzó megléte vagy hiánya olyan változatokat teremt, amelyeknek nyelvi funkciója többféle. 1. A *lány* : *leány* szópár hangtanilag abban különbözik egymástól, hogy az egyikben hiányzik, a másikban megvan egy magánhangzó, az *e*. A hangkontraszt tehát röviden így jelölhető : $\emptyset - e$. A hangsornak az a két változata, amelyet a $\emptyset - e$ hangellentét jellemez, nyelvileg csak a ritmusában, a jóhangzás fokában különbözik egymástól. Más a ritmikai lehetősége a *lány* hangsornak, mint a *leány*-nak, s így meghatározott kapcsolatokban hol az egyik, hol a másik bizonyul alkalmasabbnak a jóhangzás szempontjából. A nyelv ritmusigénye, a jóhangzás elve ugyan még elsősorban a hanganyag mechanizmusában gyökerezik, azonban már van köze a gondolatközléshez, s így van benne szociális mozzanat is. A beszélőnek érdeke, hogy a hallgató ritmusigényét, hangesztétikai érzékét kielégítse beszédével, hiszen akkor készségesebb meghallgatásra talál nála maga a közölt gondolat is. 2. A *szem*:*szeme* szópár szintén magánhangzó megléte és magánhangzó hiánya ellentétben alapszik ($\emptyset - e$). Ebben a két hangsorváltozatban a hangkülönbség már közvetlenül gondolatkülönbséget takar. Az egyik változat (*szem*) azt jelenti, hogy a hordozott fogalom alanyi funkciót tölt be a mondatban, a *szeme* hangalak pedig ezenkívül még egy személyes birtokviszonyt is magában foglal. Az *e* hang mint plusz a gondolatnak egy újabb viszonyítását jelöli. A hangkontrasztnak tehát ebben az esetben mondattani (szintaktikai) értéke van. 3. A *kar* : *akar* esetében a $\emptyset - a$ hangellentétnek jelentéskülönítő szerepe van. Az *a* hangtöbblet megváltoztatta a szó fogalmi jelentéstartalmát, szótári jelentését. A hang—hanghiány ellentétnek tehát szóalkotó (lexikális) ereje is van.

Az időtartam szerinti (rövid—hosszú) magánhangzókontrasztnak is megvan nyelvünkben mind a három alapvető nyelvi funkciója : esztétikai, szintaktikai és lexikális ereje. 1. Az *a — á* hangkontraszt például ilyenféle ritmikai változatokat teremt : *ad — ád*. A két szóalak közt nincs jelentésbeli, sem mondattani különbség, csak a jóhangzás szempontjából ítéljük egyszer az egyiket, mások a másikat alkalmasabbnak a beszédösszefüggésbe — az alkalomnak és a helyzetnek megfelelően. A változatok esztétikai értékkülönbsége természetesen stíluskülönbséggel is együttjár. 2. Szintaktikai kifejező ereje van az *e — é* hangellentétnek például az *embere* : *emberé* hangsorváltozatokban. Az *embere* változat egy harmadik személyű birtokoshoz tartozónak jelzi az 'ember' fogalmat, az *emberé* szóalak ellenben azt a viszonyt jelöli, amelyben az 'ember' birtokoshoz valami harmadik személyű birtokot rendelünk. A hangkontraszt tehát a szintaktikai viszonyt változtatta meg. 3. Lexikális, azaz jelentéskülönítő értéke van az *a — á* ellentétpárnak a *kar* : *kár* esetében. A rövid — hosszú magánhangzóellentét két teljesen különálló fogalom (gondolatmozzanat) elkülönítésére szolgál.

A nyelv horizontális irányú mozgása szerint a magas — mély magánhangzó párok alkotnak ellentétet. Ennek a hangkontrasztnak is megvan az esztétikai értéke (a *dirr-durr* ikerszóban az egyik tag a másiknak hangtani változata, s csak hangesztétikai hatásuk különbözik egymástól), a viszonyjelölő funkciója (*ez — az*, ennek a szópárnak mindkét tagja jelentheti ugyanazt a dolgot, fogalmat, egyedet, csak a hozzánk való viszonya más az egyik és a másik esetben, mégpedig a helyviszonyban következik be változás), végül a lexikális szerepe (*család — cseléd*).

A magánhangzók zártsági foka (a nyelv vertikális mozgásának megfelelően) is teremt olyan hangkontrasztokat, amelyeket a nyelv esztétikai változatok teremtésére használ (pl. az *ú — ó* hangellentét az *abbúl — abból* párban), viszonyokat különít el egymástól velük (*o — a* hangellentét a *vágyok — vágyak* párban), s végül jelentéseket differenciál segítségükkel (*ö — ü* hangellentét az *öreg — üreg* szópárban).

Ajakműködés szerint az illabialis — labialis magánhangzók alkotnak hangkontrasztot egymással. Esztétikai értékű például a *felmegy — fölme gy* szópárban az *e — ö* hangellentét. Az *i — ü* hangellentétnek lexikális funkciója van például a *fizet : füzet* szópárban. Szintaktikai értékben az illabialis — labialis kontraszt nemigen fordul elő nyelvünkben.

Nem minden hangsajátosság kontrasztjai fejlesztették ki egyformán a különféle nyelvi funkciókat. Ha valamelyik hangsajátosság változatai az egyik funkciót gazdagon kifejlesztették, akkor sok esetben ugyanannak a kontrasztnak nemigen vagy egyáltalában nem fejlődnek ki a többi funkciói. Illabialis — labialis vonalon például gazdagon kifejlődött az esztétikai érték (*felmegy : fölme gy, seper : söpör, kinn : künn, fil : fül* stb.), ugyanakkor erősen csökkent ennek a hangkontrasztnak lexikális ereje, s — úgy látszik — teljesen hiányzik a szintaktikai funkciója.

A magánhangzóellentétek nyelvi szerepét a következő táblázatban foglalhatjuk össze :

	ø : mgh.	rövid : hosszú	magas : mély	nyílt : zárt	ill. : lab.
esztétikai	<i>lány : leány</i>	<i>ad : ád</i>	<i>dirr : durr</i>	<i>abból : abbúl</i>	<i>fel : föl</i>
szintaktikai	<i>szem : szeme</i>	<i>embere : emberé</i>	<i>ez : az</i>	<i>vágyak : vágyok</i>	—
lexikális	<i>kar : akar</i>	<i>kar : kár</i>	<i>cseléd : család</i>	<i>öreg : üreg</i>	<i>fizet : füzet</i>

A mássalhangzókontrasztok nyelvi kifejező ereje szintén háromféle : jóhangzásbeli, jelentéstani és viszonybeli elkülönítése a változatoknak. A különféle nyelvi funkciók azonban nem minden hangkontrasztnál vannak egyformán kifejlődve.

Mássalhangzó megléte és hiánya mint hangellentét sok esetben olyan változatokat teremt, amelyek közt I. csak jóhangzásbeli különbségek, esztétikai értékfokozatok állanak fent. Ilyen például a mai magyar nyelvhasználatban a *bólingat* igének kétféle kiejtése : *bólingat* és *bólingat*. A hangsor belsejében a *d* (eredeti *t*) megléte vagy hiánya a hangváltozatok közt se szintaktikai,

se szemantikai különbséget nem idéz elő; csak a jóhangzás fokában különböznek egymástól. Az előbbi simábban lefolyó hangsor, az utóbbi némi zökkenőt mutat a közepe táján. 2. Szintaktikai értéke van a $\emptyset - t$ hangellentétnek az *asztal* : *asztált* hangsorpárban. Az első változat az alanyi szerepet, a másik a tárgyi szerepet jelzi. 3. Jelentéselkülönítő ereje van a $\emptyset - t$ hangellentétnek az *akar* : *takar* pár esetében.

Az időtartamkülönbség is igen kifejező hangellentéteket hoz létre a mássalhangzók körében. 1. A *belőle* : *belőlle* változatok például, amelyek a mai köznyelvi ejtésben egyformán hallhatók, csak esztétikai és stílusérték dolgában különböznek egymástól : az első pontosabb, energikusabb, összeszedettebb hanghatású, egyben mesterkélt, az utóbbi kényelmesebb, hétköznapiabb, természetesebb hangulatot idéz. A két szóalak azonban sem viszonyjelölés, sem alapjelentés dolgában nem különbözik egymástól. 2. A *nézet* : *nézett* szópárban a *t - tt* rövid — hosszú ellentét elsősorban szintaktikai elkülönítésre szolgál. Az első változat alanyi és esetleges állítmányi szerepet jelöl, a másik állítmányi vagy jelzői szerepet mutat. Az alapjelentés nagyjában ugyanaz — legalábbis akkor, ha globálisan tekintjük. 3. Igen fejlett a rövid — hosszú mássalhangzókontrasztnak a lexikális értéke, jelentéselkülönítő ereje. Csak egy példát idézünk itt is a sok közül : *hal* : *hall*, ahol az *l - ll* hangellentét a változatokat alapjelentés tekintetében különíti el egymástól elsősorban.

A zöngésség szerinti mássalhangzókontrasztnak a lexikális értéke fejlődött ki nyelvünkben igen gazdagon. Ez az oka annak, hogy a másik két irányban ezek a kontrasztok nyelvi funkciót nem igen végeznek. Gondoljunk az olyan esetekre, mint *por* : *bor* vagy *kép* : *gép*, *sír* : *zsír* stb., ahol a hangsorváltozatokat a *p - b*, a *k - g*, az *s - zs* zöngétlen — zöngés ellentét jelentés szerint különíti el egymástól. A *t - d* hangellentét olykor szintaktikai különbséget jelez olyanféle szópárokból, mint *házat* : *házad*.

A képzés helye szerint alakult hangkontrasztnak hasonló módon elsősorban a lexikális értéke, jelentéselkülönítő ereje van meg a magyar nyelvrendszerben. Így a labialis — dentalis — palatalis zárhang hármas ellentéte jelentésében különíti el a következő három hangsort egymástól : *part* : *tart* : *kart*. Ugyanígy az orrhangú sorban a labialis — dentalis hangellentét (*m - n*) értelmileg differenciálja a *ma* : *na* hangsorváltozatokat.

A képzés módja is teremt nyelvi funkcióra alkalmas mássalhangzókontrasztokat. Ezeknek szintén a jelentésmegkülönböztetés irányában fejlődött ki gazdagon a nyelvi szerepe. Így a *b - m* explosiva — nasalis hangkontraszt a *baba* : *mama* hangsorváltozatokat szemantikailag különíti el egymástól.

A hangellentétek s kiváltképpen a hanghiány — hangkontraszt szintaktikai és lexikális funkciójának részletes vizsgálata nem hangtani feladat, hanem a mondattan, illetőleg a szótan körébe tartozik. S teljességgel kívül esik a hangtan körén az olyan esetek vizsgálata, amikor nem két hangelem kontrasztjával, hanem hangkapcsolatok, hangsoportok hozzáfűzésével változtatja meg a nyelv egy-egy szó (hangsor) viszonyjelölő szerepét vagy az alapjelentését. A szóragozás és a szóképzés javarésztében mondattani és szótani s csupán kiindulásában hangtani probléma.

A fent megvizsgált hangszajátosságok mellett van még két fontos hangszajátosság : a hangsúly és a hanglejtés, amelyeknek nyelvi kifejező szerepét külön fejezetben kell megvizsgáljunk, bár ezek funkciójának részletes kutatása megint csak a mondattan feladata.

VIII. A hangsúly és a hanglejtés

A hangsúly és a hangmagasság olyan két hangsajátosság, amely egy egész hangsornak dinamikus és zenei jellegzetességét adja meg. A hangsúly a gondolategység, a fogalom anyagi realizálásában játszik fontos szerepet, megteremti, biztosítja a szó logikai egységének megfelelő hangtani egységet; amellyel a közölt gondolategység, a mondat egység materiális kiképzésében is közreműködik. A zöngés hangelemek magasságának változtatása pedig elsősorban a mondat egység hangtani szerkezetének megteremtésében játszik szerepet, egyes nyelvekben azonban a szójelentés gondolati egységének biztosítását is elvégzi.

1. A hangsúly. A hangerő a beszélőszervek izomműködésétől függ. Nemcsak a tudómműködéshez szükséges bizonyos mértékű energia, hanem a többi, a felsőbb beszélőszervek működéséhez is. A hangerő fokát

- a) a kilégzést,
- b) a hangszalagok tevékenységét,
- c) a toldalékcsoport artikulációit

szabályozó izmok energiája szabja meg.

Ezeknek az izmoknak a tevékenysége nagy részben az akarat szabályozó uralma alatt áll. A hangképzésben jelentkező hangerő teljes mértékben akaratunktól függ: tetszés szerint változtatható. Nem szabad összetévesztenünk a hangerőt vagy a nyomatókat egy másik hangsajátossággal: a hangzóssággal. A hangzósság a hangnak az a tulajdonsága, hogy meghatározott körre terjed. Egyes hangok hangzóssági foka nagyobb, mint másoké, a magánhangzók sokkal nagyobb térre elhatolnak, szélesebb kört töltenek be, mint a mássalhangzók általában. A hangzósság egy-egy hanghoz minőségileg, szervezen hozzátartozó hangsajátosság, ezzel szemben a hangerő mennyiségi tulajdonsága a hangoknak. A nyomatók a képzési energia növelésével vagy csökkentésével szabadon változtatható hangsajátosság: a hangzósság ellenben nem változtatható, a beszélő akaratától független hangsajátosság. Éppen ezért a nyelv a hangzósságot nem tudja felhasználni a maga céljaira, a nyomatóknak viszont megvan a maga nyelvi jelölő szerepe.

A nyelvi kifejezésben azonban nem az abszolút nyomatók — tehát egy hangnak a többi hangokétól független, önmagában mérhető nyomatóka — szerepel, hanem az ún. relatív nyomatók. Relatív nyomatókról beszélünk akkor, ha egy hangsoron belül megállapítjuk a kiemelkedő dinamikus góccok nyomatók-többletét a többi szótagokhoz képest.

Relatív nyomatók szempontjából egy szó hangsorán belül megkülönböztetünk hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokat. Az elnevezések persze viszonylagosan értendők. Hangsúlytalan szótag nem azt jelenti, hogy az illető szótagnak nincs semmi hangereje — hiszen ilyen szótag és általában ilyen hangjelenség nem lehetséges —, hanem csak azt, hogy a másik, a hangsúlyos szótaghoz képest észrevehetően kisebb a hangerőfoka. A szó dinamikus szerkezetében olykor nem ez az egyszerű ellentézés (hangsúlyos — hangsúlytalan) jelentkezik, hanem az ellentétpárnak pozitív tagja (a hangsúlyos) megint megoszolhat a hangsúlyosabb és hangsúlytalanabb ellentét szerint. Ilyen esetben egy szó egységén belül három fokát különböztetjük meg a nyomatóknak: főhangsúly — mellékhangsúly — hangsúlytalan szótag.

A szóhangsúly történetileg kétféle :

- a) kötött,
- b) szabad.

Kötött a hangsúly akkor, ha az illető nyelvben a szónak mindig ugyanaz a tagja nyomatékos. (A hangsúlyt a magyarban a szótag után sor felett kitett ponttal, idegen szavakban a szótag magánhangzójára írt éles ékezzel jelöljük.) Kötött tehát a magyar szóhangsúly, mert a szó első tagjára esik a nyomaték (pl. *em·ber*, *em·berség*). Ugyancsak kötött a szóhangsúly a franciában, ahol az utolsó szótag hangsúlyos (pl. *allóns*, *excuséz*). A lengyelben az utolsó előtti szótag hangsúlyos, ebben áll a szóhangsúly kötöttsége. A német nyelvben a szóhangsúly már nem tisztán ritmikai okokban gyökerezik, hanem logikai tényezők függvénye : a szójelentést hordozó tőszótag a hangsúlyos (*gében* : *gegében*).

Hosszabb szavakban több hangsúlyos szótag is lehetséges. Ezek közt van egy kiemelkedő, a legerősebb hangsúlyt hordozó szótag, s van egy vagy több csökkentett nyomatékú, de a hangsúlytalannál még mindig nagyobb hangerőfokú mellékhangsúlyos szótag. A főhangsúly (jele a pont) ilyenkor is a szó első tagjára esik, mellékhangsúly (jele a kettőspont) eshetik a harmadik, az ötödik s esetleg a további páratlan szótagokra. A második szótag mindig hangsúlytalan. Például a *lehetetlen* szót ejthetjük egy hangsúllyal : *le·hetetlen*, de meghatározott helyzetekben, illetőleg meghatározott tudatállapotnak megfelelően ejthetjük két hangsúllyal is : *le·hetet·len*.

A kötött szóhangsúly nyelvi szerepe a szóegység biztosítására korlátozódik. Értelmi (fogalmi) egységek elhatárolására szolgál. Más nyelvi funkció végzésére a kötött hangsúly éppen kötöttsége miatt nem alkalmas.

Persze, a kötött hangsúly sem jelent teljes kötöttséget, a szódinamika teljes megmerevülését. Értelmi vagy érzelmi indítékok hatására a kötött hangsúly is eltolódhatik alkalmilag. Különleges értelmi indíték bontja meg a *ki·ment* és a *ki·dobták* hagyományos dinamikai szerkezetét ebben az ellentétesben : *Nem kiment, kidobták*. Erős érzelem nyilatkozik meg abban, ha egyes szavak főhangsúlya a mellékhangsúly helyét foglalja el, például *Szerencsét·len!* (a hagyományos *sze·rencsétlen* vagy *sze·rencsét·len* hangszerkezet mellett).

Szabad hangsúly van többek közt az orosz nyelvben. Éppen mozgékony-sága miatt alkalmas az oroszban a szóhangsúly különféle nyelvi funkciók végzésére. Az orosz hangsúlynak van a) viszonyjelölő, b) jelentésváltoztató ereje.

Viszonyjelölő (szintaktikai) szerepe van a hangsúlynak akkor, ha egy szó különféle eseteiben a hangsúlyeltolódás egyedül vagy más kifejező eszközökkel együtt jelzi a mondattani viszonyok megváltozását. Esetvégződésekkel együtt mutatja a hangsúlyeltolódás a grammatikai eset megváltozását a következő paradigmákban : *zópod* 'város' : *zópodá* 'városok', *wodá* 'víz' : *wódy* 'vizek'. Máskor egyedül jelöli a szóhangsúly a szintaktikai viszonyt, pl. a *pyká* 'kéz' szó egyes genitivusa *pykú* 'kéznek...-je', többes nominativusa *pýku* 'kezek'.

Jentésváltoztató (lexikális) szerepe is van gyakran az oroszban a hangsúlyeltolódásnak. A szó objektív jelentéstartalmát változtatja meg a különböző hangsúlyozás például a következő esetekben :

<i>мыка</i>	'kín'	:	<i>мыкá</i>	'liszt'
<i>зámok</i>	'vár, kastély'	:	<i>замók</i>	'zár, lakat'
<i>yme</i>	'szűkebb'	:	<i>yme</i>	'már'

A szóhangsúly mellett beszélünk mondathangsúlyról is. Amott a különálló szó dinamikus szerkezetét vizsgáljuk, itt a mondatösszefüggésben megjelenő szavak hangsúlyviszonyait. A mondatban nem minden szó hangsúlyos. A mondat értelmétől függ, hogy melyik szón vagy mely szókon van a nyomaték. Általános szabály nyelvünkben, hogy a predikatív szerkezet (alany — állítmányi viszony) rendszeren két gócpontú dinamikus kiképzést nyer, tehát az alany is, az állítmány is hangsúlyos. Például: *Pénz — be-szél, kutyá — w-gat*. Ezzel szemben, a bővítményviszonyok (a jelzős, a határozós és a tárgy szerkezetek) általában egy központú dinamikus szerkezetet nyernek, tehát egy nyomatékkel fogjuk egybe az egész szerkezetet, de csak akkor, ha — s ez a közönséges szórend — a bővítmény megelőzi a bővített tagot. Például: *Jó napot!*

A mondathangsúly ilyen természetű kötöttségei azonban könnyen feloldódhatnak, úgyhogy a hangsúlyozás szabadsága nemcsak a szóra, hanem nagymértékben a mondatra is érvényes. A jelzős szerkezet dinamikus kötöttsége például feloldódik a szórend megváltoztatásával, pl. *é-desanyám : a nyám é-des*, továbbá különleges értelmi és érzelmi indítékok hatása alatt, pl. *kérek egy kis kenyeret : kérek egy kis kenyeret*.

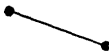
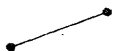
2. A hanglejtés. A hangmagasság olyan hangsajátosság, amely — legalábbis a hangok egy részében — tetszés szerint változtatható. A beszéd hangsorának nem minden eleme viselkedik egyformán a hangmagasság dolgában. A magánhangzók és a zöngés mássalhangzók hangmagasságát tudjuk változtatni, a zöngétlen mássalhangzókét nem.

A zöngés hangelemek magasságának változásai adják a hanglejtést.

A külön kimondott szónak is megvan a maga sajátos hanglejtésformája. A magyarban a szó hanglejtése ereszkedő :

A legtöbb ismert nyelvben a szó hanglejtésformáját a mondat, a szintaktikai összefüggés határozza meg. Az *otthon* szó hanglejtése például három különböző mondatban három különböző formát mutat :

Otthon volt? Nem volt otthon? Nem volt otthon egész délután.

Vannak azonban olyan nyelvek is, amelyekben a szó hanglejtése nem függvénye a mondathanglejtésnek. Ilyen ún. polyton nyelv többek közt a litván, a skandináv nyelvek, a lett, észt, lív, s ilyen a kínai. A norvégban például a szóhanglejtésnek jelentéskülönítő ereje van :

emelkedő hanglejtéssel : *kokken* 'szakács'

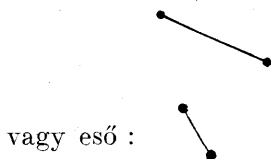
eső-emelkedő hanglejtéssel : *kokken* 'szakácsnő'

A mondathanglejtésben különbséget teszünk a hangfekvés, a hangközök és a hangmenet közt.

A hangfekvés vagy alaphang az a hangmagasság, amelyen általában tartjuk a beszédünket. Ez változik elsősorban a nyelvek különfélesége szerint. Így a francia beszélő hangfekvése érezhetően magasabb, mint a magyar beszélőé. Változik a hangfekvés egyének szerint is. A melankolikus, búskomorságra hajló ember mélyebb alaphangon beszél, a vidám, vig kedélyű ember magasabb hangon tartja beszédét. Változik végül a hangfekvés a beszélők pillanatnyi kedélyállapota szerint is. Egy és ugyanaz a beszélő magasabb hangon beszél, ha jókedvű, ha valami hirtelen öröm felvillanyozta, észrevehetően alábbszáll azonban a beszédbeli alaphangja, ha bánat, szomorúság, csapás éri.

A hangközök azok a magasságbeli kilengések, intervallumok, amelyekben beszédünk magasságbeli változásai lefolynak. A hangmagasság intervallumai nagyobbak vagy kisebbek. Ezek a hangfekvéshez hasonlóan szintén a nyelvek, az egyének és a kedélyállapotok különbségeinek függvényei. Bárki megfigyelheti, hogy például a francia vagy az olasz beszélő nagyobb hangközökben beszél, mint a magyar. Ezt közönségesen úgy fejezzük ki, hogy a francia vagy az olasz éneklően beszél, a magyar beszédmód azonban monoton, egyhangú. Természetesen az ilyen megállapítások viszonylagos értékűek. A magyar nyelv is, a finn is nagymértékben monoton nyelvek. A magyar beszélő azonban a finn beszédet mégis éneklőnek érzi a maga beszédmódjához képest, a finn beszélő viszont a magyar beszédet fogja éneklőnek minősíteni. Ennek oka az, hogy minden nyelvnek vannak kisebb és nagyobb magasságkilengései, tehát változatos zenéje : csakhogy a nagyobb hangközök nem ugyanabban a mondat-helyzetben jelentkeznek. A sajátos ejtésszokásunktól eltérő hanglejtésmódot hajlandók vagyunk önmagában éneklőnek, nagymértékben zeneinek minősíteni. Persze a hangközök nemcsak nyelvközösségenként különböznek, hanem a beszélő egyének karakterétől és pillanatnyi kedélyállapotától is függenek. Intellektuális típusú ember kisebb magasságkitérésekkel beszél, mint a gazdag érzésvilággal rendelkező ember. S érzéssel telített helyzetekben valamennyien nagyobb hangközökben szólalunk meg, mint közömbösebb tudatállapotban, érdektelenebb helyzetekben.

A hangnemet a hangmagasság változásainak irányát jelenti. Ha a hangmagasság alászáll, akkor ereszkedő :

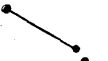

hangmenetről beszélünk. Ha a hangmagasság a mondat hangsora folyamán emelkedik, akkor emelkedő a hangnemet :

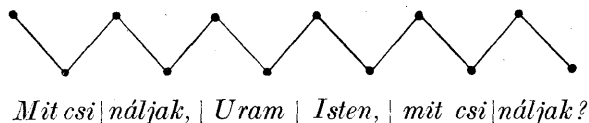
Ezeknek a hangmenettípusoknak egy mondaton belül különféle kombinációi is szerepelnek, ezenkívül másféle hanglejtésformák is jelentkeznek minden nyelvben ezek mellett a főformák mellett.

A hangmenet egy nyelven belül meglehetősen nagy állandóságot mutat : nagymértékben független az egyéni tényezőktől. Ez másként azt jelenti, hogy a hangmenetet — a tulajdonképpeni hanglejtésformát — a nyelv kifejező eszközként használja fel. Nyelvünkben például a szókérdést és a kérdőszócska nélküli mondatkérdést egyfelől, másfelől a kijelentő mondatot a különféle hangmenettípusokkal, hanglejtésformákkal különítjük el egymástól. Például

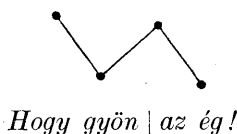
<i>Ki volt itt?</i>		ereszkedő hangmenet
<i>Te voltál itt?</i>		emelkedő hangmenet eső zárással
<i>Te voltál itt.</i>		lassan ereszkedő hangmenet

A hanglejtés mint nyelvi kifejező eszköz különben elsősorban az érzellemmel, a beszélők és a hallgatók érzésvilágával van szoros kapcsolatban. Emócionális értékénél fogva még a hangfekvésnek is van nyelvünkben nyelvi kifejező szerepe, nemcsak a hangmenetnek. A csodálkozás, elragadtatás érzését például a hangfekvésnek a szokott hangfekvés fölé való felemelésével jelezzük : *Hogy megnőtt ez a kislány!* A lemondás, szörnyűködés intenzív érzése viszont nyelvileg abban nyilvánul meg, hogy alaphangunkat a szokott alaphang alá szállítjuk : *Nahát ez borzasztó!*

Az erős érzés sajátos, hullámzatos hangmenetet is szokott teremteni. Ez a hanglejtésforma abban áll, hogy a hangmagasság egyenletesen hullámzik, magas csúcsok és mély völgyek váltogatják egymást, az intervallumok azonban végig egyformák. CSÚRY BÁLINT írta le először ezt a sajátosan érzés-kifejező hanglejtésformát a szamosháti nyelvjárásban, pl.

A hullámzatos hanglejtésforma nyelvünkben meglehetősen általános használatú, de csak intenzív érzéskitörések esetén vagy egyenletes poétikus hangulatba ringatás céljából használjuk. Debrecenben egy derült, szeles tavaszi napon megállt egy kislány az utcán, mintha földbe gyökerezett volna a lába, úgy nézte az egymást kergető felhőket a magasban, s az ismeretlen járókelő felé csak ennyit mondott elragadtatással :

A hanglejtésnek legfontosabb nyelvi szerepe azonban az, hogy a mondatot hangtanilag zenei egységbe foglalja. Legtöbb esetben a mondatátárt is egyértelműen megjelöli. A hangmagasság leereszkedése rendszeren a közölnivaló végét jelzi, a hangmagasság várakozásteljes felemelése pedig azt jelöli, hogy a mondanivalónak még nincs egészen vége.

IX. Hangtörvények a magyarban

A különféle hangtörvények a nyelvi hangjelenség sima lefolyását biztosítják: a hanganyag mechanizmusában gyökereznek. Másfelől azonban a hangtörvények arra valók, hogy a nyelv gondolattartalmának egységét és tagozódását a sima lefolyású, zökkenésmentes és kellően tagolt hangsorral híven vissza tudjuk adni.

I. Magánhangzótörvények. Legfontosabb magánhangzótörvényeink: a) a hangrend, b) az illeszkedés, c) a magánhangzókivetés.

a) **A hangrend.** A hangrend (magánhangzóharmónia) az a törvényszerűsége nyelvünk hanganyagának, hogy egy szó vagy csupa magas, vagy csupa mély magánhangzókból van felépítve. A hangrend a szótagok szavakká fűzésének legfőbb törvényszerűsége nyelvünkben. A magánhangzók egyneműsége anyagi biztosítéka a szó gondolati, fogalmi egységének. Természetesen a nyelv még több más módon is gondoskodik a szóegység hangtani biztosításáról, egyebek közt az egységes dinamikus kiképzéssel.

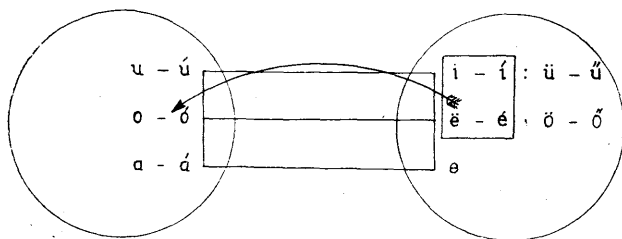
A hangrendi törvény értelmében vannak nyelvünkben:

1. magas hangrendű szavak, pl. *ember, öröm, fehér, idő*;
2. mély hangrendű szavak, pl. *bátor, álom, kurta, savanyú*.

Van azonban nyelvünkben négy olyan magas magánhangzó, amelyek mély hangokkal is megférnek egy szó egységében. Az ilyen szavakat úgy nevezzük, hogy vegyes hangrendű szavak. Ezek a mélyhangokkal is megférő magas magánhangzók az *ë, é, i, í*. Példák a

3. vegyes hangrendű szavakra: *lány, béka, csikó, bíró*.

Szavainknak a hangrend szempontjából három csoportra különítését a magánhangzók táblázata alapján így szemléltethetjük:

1) mély hangrendűek

2) magas hangrendűek

3) vegyes hangrendűek

A vegyes hangrendű szók kivételt jelentenek az eredeti hangrendi törvény uralma alól. Ezeket a kivételeket úgy kell értékelnünk, mint az eredeti hangrend, magánhangzóharmónia bizonyos mértékű felbomlásának, összezavarodásának jelét. Történetileg úgy magyarázhatjuk, hogy az ősi magánhangzórendszernek ismernie kellett a hátul képzett (velaris) *i* és *ë* hangokat, aminthogy azok a rokon finnugor nyelvekben még ma is szerepet játszanak (vö. egyébként az orosz hátul képzett *i* hangot: *и*). Mikor azonban a hátul képzett *i* és *ë* hangok kivesztek hangrendszerünkéből, akkor a megfelelő szavak részben magas hangrendűekké, részben vegyes hangrendűekké váltak, mint-

hogy a hátsó *i* és *ë* hangokat leginkább a megfelelő elülső *i* és *ë* hangokkal helyettesítették. Vegyes hangrendű szavak keletkeztek még úgy is, hogy többtagú mély hangrendű szavakban a többeli magánhangzó a következő szótag mély magánhangzójának hatása alatt elhasonulással (dissimilatio) magassá vált (pl. bolgár-török *baka* ¹ > magyar *béka*).

A hangrend törvénye és az illeszkedés szoros kapcsolatban van egymással. Végeredményben egy és ugyanannak a hangtani törvényszerűségnek a megnyilvánulása mind a kettő. A hangrend azonban kész állapotot jelent, az illeszkedés pedig működést: a hanganyag alakulására, változási folyamatára vonatkozik. A hangrend okvetlenül egy ősi, nyelvünknek igen régi korszakában bekövetkezett illeszkedés eredménye. Finnugor szavaink már kész hangrenddel kerülnek elő nyelvemlékeinkben. Valamikor a finnugor együttélés ősi szakaszában alakulhatott ki úgy, hogy a szó első, nyomatékos szótagjának hangszíne részben vagy egészben magához hasonította a szó következő magánhangzóit. Az illeszkedés ugyanis nem más, mint egyfajta hasonulós jelenség (assimilatio), s így végeredményben a hangrend is egy progresszív irányú magánhangzóhasonulásban gyökerezik. Mint hasonulós jelenség fiziológiailag abból a törekvésből származik, hogy beszélőszerveink működését minél simábbá tegyék, a hangképzéshez szükséges szervi mozgásokban minél nagyobb fokú erőmegtakarítást érjünk el. Régebben a kényelemszeretetre vezették vissza a hangtörvények legjava részét. Ebben van is valami igazság, csak a kényelemszeretet kissé alkalmatlan megjelölése a tényállásnak. A nyelvi hanganyag mechanizmusának legfőbb törvényszerűsége ugyanis nem a kényelmességre törekvés, a beszélőszervek elrenyhülése, hanem az energiamegtakarítás. Persze, sok esetben a szervi mozgás elrenyhülése (mert ilyen is van kétségkívül) és az energiamegtakarítás ugyanahhoz az eredményhez vezet. A hangrend és az illeszkedés fiziológiailag azt jelenti, hogy egy szó egységes hangsorában nyelvünk vagy csak elülső, vagy csak hátsó állást foglal el — az ismertett megszorításokkal: tehát közvetlen szótag egymásutánban nem kell a nyelvnek váltogatni az elülső és a hátsó állást. Ezzel igen sok felesleges mozgást és így energiát takarítunk meg, más oldalról azonban valóban kényelmesebb is így a beszéd hanganyagának articulációja.

A hangrend és illeszkedés több finnugor nyelvben megvan, de nem mind-egyikben. A suomi-finnben például pontosan úgy jelentkezik, mint a magyarban, még a megszorítások is pontosan ugyanazok. Jellemző azonban, hogy már a finnséghez tartozó észt nyelv nem ismeri a hangrendi törvényt. A suomi-finn *hätä* 'baj, szorultság' szó észt megfelelője például így hangzik: *häda* (az *ä* egészen nyílt *e*-hangot jelöl). Ez azt jelenti, hogy egyes finnugor népeknek semmiféle nehézséget nem okoz egy szó egységében, közvetlenül egymás után elülső és hátsó magánhangzókat képezni, azaz a nyelvválást elülről hátra és fordítva váltogatni. Még kevésbé ismerik a hangrendet és az illeszkedést az indoeurópai nyelvek. A francia beszélő számára például semmi nehézséget nem jelent ilyen szavak kiejtése, mint *couleur* (olv. kulőr) 'szín', *constitution* (olv. kősztitüszio) 'alkotmány' stb. Annyival nehezebb azonban az ilyenféle szók biztos és sima articulációja a franciául tanuló magyar ember számára — azért, mert hangképző szervei az ilyen irányú mozgássorokat még nem szokták meg, azok az anyanyelvi képzési szokásoknak megfelelően nem idegződtek be.

b) **Az illeszkedés.** A magánhangzóilleszkedés törvénye abban áll, hogy a járulékelemek (ragok és képzők) magánhangzója az alapszó hangszínéhez

hasonul. Az illeszkedés, azaz a magánhangzóhasonulás kétirányú: beszélünk palatalis — velaris (magas — mély), másfelől labialis — illabialis (ajakműködés szerinti) illeszkedésről.

A magas — mély irányú illeszkedés a ragoknak és képzőknek két alakját teremtetten meg. Vannak nyelvünkben kétalakú ragok és képzők: ezek magas hangrendű alapszóhoz magashangú alakban, mély hangrendű szóhoz mélyhangú alakban járulnak, például

-ban/-ben	házban : kézben
-ás/-és	sürgés-forgás
-nak/-nek	élnék : halnak
-hat/-het	várhat : kérhet

Vegyes hangrendű szavaink az illeszkedés szempontjából általában mély hangrendűeknek számítanak, pl. *lánytól, békának, csikóvá, bíróság*. Csak egy-néhány — idegen eredetű — vegyes hangrendű szóhoz (mégpedig csupán velaris-palatalis (típusúhoz) járulnak a kétalakú ragok és képzők magashangú alakban, pl. *mágneses, októberben*.

Az egytagú *i, í* magánhangzós tövek illeszkedés szempontjából hol magas, hol mély hangrendű szókként viselkednek, például

<i>víz</i> — <i>vizet</i>	<i>nyíl</i> — <i>nyilat</i>
<i>hisz</i> — <i>hisznek</i>	<i>iszik</i> — <i>isznak</i>

Ennek a kétféleségnek történeti okai vannak. A palatalis irányú illeszkedés eredeti elülső *i*-re mutat (pl. *víz*, vö. finn *vete-*), míg a velaris illeszkedésű többeli *i* eredeti hátsó *i*-ből származhatott (pl. *nyíl*, vö. finn *nuole-*). Vannak azonban történetileg igazolható hangrendi átcsapások is. Így például *szirt* szavunk régebben mély hangúnak számított illeszkedés dolgában. Csokónainál még: *szirtok*, ma azonban a szó már magas hangrendűnek számít: *szirtek*.

A magas — mély irányú illeszkedés alól vannak kivételek is. Ezek teljesen megfelelnek a hangrendi törvény kivételeinek, illetőleg megszorításainak. Vannak ugyanis nyelvünkben egyalakú ragok és képzők, amelyek alakjukat nem változtatják, hanem egy és ugyanabban a formában járulnak magas és mély hangú szókhöz egyaránt. Azok a járulékelemek tartoznak ide, amelyekben *é* vagy *i*, illetőleg *í* magánhangzó szerepel. Például:

<i>mell-ék</i>	—	<i>táj-ék</i>
<i>kér-ni</i>	—	<i>jár-ni</i>
<i>ép-ít</i>	—	<i>tan-ít</i>

A labialis — illabialis, tehát az ajakműködés szerinti illeszkedésnek már sokkal kisebb szerepe van nyelvünkben, mint a palatalis — velaris illeszkedésnek. Van egy-néhány háromalakú rag és képző nyelvünkben. Egyik változat mélyhangú, a magashangú síkban pedig van egy labialis és egy illabialis változat. A háromalakú ragok és képzők mély hangrendű tőhöz mélyhangú alakban, magas illabialis tőhöz magas illabialis alakban, magas labialis tőhöz magas labialis alakban járulnak. Például:

-hoz/-höz/-höz	házhoz : kézhez : földhöz
-dos/-dös/-dös	kapdos : verdes : öldös

c) **Magánhangzókivetés** (elisio). Ha két magánhangzó közvetlenül egymás mellé kerül, akkor az így előállott hangkapcsolatot a magyar beszélők kényelmetlennek érzik, s az ún. hangúrt (hiatus) többféle módon igyekeznek megszüntetni. A hangúr megszüntetésének egyik gyakori módja a magánhangzókivetés, hogy ti. a két szomszédos magánhangzó közül az első kiesik.

Magánhangzókivetéssel van dolgunk például a szóvégen, amikor a magánhangzóra végződő szó *-i* melléknévképzőt vesz fel. Ilyenkor a tővégi magánhangzó sokszor kiesik, pl. *Nyíregyháza* : *nyíregyházi ember*, *Oroszi* : *az orosz pap*.

Összetételben a tagok érintkezésén szintén sokszor támad elisio. Ilyen például a *gazda-uram* hangalakjának *gazduram*-ra változása, a *gazda-asszony*-ból a *gazdasszony* keletkezése. A nép nyelvében a különálló szavak határan támadt hiatus is olykor elisióval szüntetik meg. Például : *egyel a fene a lábát* (= *egye el*).

Ezek az esetek azt mutatják, hogy a magánhangzókivetés törvénye egyrészt a szó hangtani egységét biztosítja, másfelől az ún. hangszakasz zökkenés nélküli lefolyását segíti elő. A hangszakaszt a mondatnak azok a szavai alkotják, amelyeket egy lélegzettel ejtünk. Egy szakaszba rendszeren az értelmileg egyívű tartozó mondattagok kerülnek, a fiziológiai elv javára csak kisebb értékű eltolódások, átvonások történnek. Például : *Egyszer volt egy — szegény ember*. A két hangszakasz nagyjában összeesik a szintaktikai egységekkel (*egyszer volt*: határozós szerkezet, *szegény ember*: jelzős szerkezet), csupán az *egy* határozatlan névelő vonódott át a jelzős szerkezettől a határozós szerkezetbe.

2. Mássalhangzótvörvények. A mássalhangzótvörvények részint a szó, részint a hangszakasz hangtani egységét, zökkenés nélküli, sima lefolyását biztosítják. Legfontosabbak nyelvünkben a mássalhangzóhasonulás jelenségei. Ha két nem egynemű mássalhangzó kerül közvetlenül egymás mellé beszédünkben, akkor az egyik mássalhangzó a másikat magához hasonlóvá formálja. A hasonulás indukciójelenség : azt a mássalhangzót, amely a változást megindítja, hasonítótnak (indukáló), amelyiken a változás végbemegy, hasonítotttnak (indukált) nevezzük. Beszédünkben a közvetlenül egymás után következő ellentétes hangok zökkenőt jelentenek. Ezt úgy küszöböli ki a nyelv, hogy a hangellentétet hasonlóságba oldja fel. Ez a feloldás, azaz a hasonulás kétféle : részleges és teljes. A részleges hasonulás ismét kétféle : zöngés szerinti és képzés helye szerinti hasonulás. Amott a zöngés-zöngétlen hangellentét feloldása történik meg, itt a képzés helye szerinti hangellentétek oldódnak fel. A hasonulás törvényei mellett még fontos szerepet játszanak nyelvünkben az összeolvadás jelenségei, amikor két szomszédos mássalhangzó ellentéte úgy oldódik fel, hogy egy minőségében új, egyszerű mássalhangzó lép a kapcsolat helyébe. Ezenkívül ismeri nyelvünk a mássalhangzókivetés törvényét is, amikor — legtöbbször — három szomszédos mássalhangzó kapcsolatot úgy oldjuk fel, hogy egyet a torló mássalhangzók közül kiküszöbölünk.

A továbbiakban tehát a következő mássalhangzótvörvényekkel foglalkozunk :

- a) hasonulás zöngéség szerint,
- b) hasonulás képzés helye szerint,
- c) teljes hasonulás,
- d) összeolvadás,
- e) hangkivetés.

a) **Zöngésség szerinti hasonulás.** A törvény általános fogalmazása így hangzik: ha a magyarban közvetlenül egymás mellé kerül a szó vagy a hangszakasz hangsorában egy zöngés és egy zöngétlen mássalhangzó, akkor az egyik a másikat zöngésség szempontjából részlegesen magához hasonlónak formálja.

Ez a fontos assimilációtörvény tehát a zöngésség szerinti hangellentéteket oldja fel. A zöngésség szerinti assimilációnak két feltétele van. Egyik az, hogy a nyelvtudatban a hangok a zöngésség hangsajátossága alapján egyfelől hasonlósági sorokba, másfelől ugyanazon az alapon ellentétpárokba rendeződnek. A nyelv a hangellentéteket távolsági viszonyban (különálló szavak viszonylatában) jelentések elkülönítésére használja fel, és erre a célra hozza létre őket (vö. *kép*: *gép* szópárunkban a *k* — *g* zöngésség szerinti hangkontraszt jelentéselkülönítő szerepét), a közelségi viszonylatban, azaz közvetlen érintkezés esetén azonban a véletlen hangellentéteket a hasonlósági hangsorok értelmében feloldja, azért, hogy a hangtani egyneműséggel a szó vagy a hangszakasz gondolategységét biztosítsa. *Hágtam* szavunkban a *g* — *t* ellentétes hangok (egyik zöngés, a másik zöngétlen) hangtani zökkenőt jelentenek, s ezzel a szó értelmi egységét is széttagolnák, veszélyeztetnék, ezért a nyelv ezt az ellentétet feloldja, s a zöngésség szerinti ellentét helyébe zöngésség szerinti hasonlóságot teremt, amikor úgy ejtjük a szót, hogy *hágtam*. A *k*:*t* hangkapcsolat egynemű sort alkot zöngésség szerint, hiszen most már a két szomszédos hang egyformán zöngétlen. Érdekes azonban, hogy ennek az egynemű hangkapcsolatnak nemcsak a kiindulópontja hangellentét (*g*:*t*), hanem a közvetlen létrehozása is megfelelő hangkontrasztok irányában történt. A *g*:*t* hangellentét feloldása ugyanis úgy történik, hogy a *t* zöngétlen mássalhangzó az előtte álló zöngés *g* hangot az annak megfelelő zöngétlen *k*-ra változtatja, s így lép az eredeti *g*:*t* hangkapcsolat helyébe a *k*:*t* kapcsolat. A hasonulás irányát ennél fogva egy *g*:*k* hangkontraszt jelölte ki. Az eredmény azonban egy olyan egynemű sor, amelynek tagjai a *k*:*t* zöngétlen hangelemek. Más esetben egy zöngés hangelemekből álló egynemű kapcsolat a hasonulás eredménye, például a *hat gazda* szerkezetben (amely a beszédben egy hangszakaszba tartozik) az érintkező *t*:*g* ellentétes kapcsolat helyébe egy zöngés *d*:*g* kapcsolat lép a beszéd mechanizmusában. Kimondhatjuk tehát, hogy a zöngésség szerinti hasonulás alapja és eredménye a zöngésség szerinti egynemű hangsorok megéléte, illetőleg létesítése a nyelv hangszerkezetében. A magyar beszélők tudatában a mássalhangzók valósággal két egynemű sorba rendeződnek: egy zöngétlen (*p*, *t*, *k*, *f*, *sz* . . .) és egy zöngés sorba (*b*, *d*, *g*, *v*, *z* . . .), ezeknek az egynemű, hasonlósági soroknak létesítését azonban a fennálló hangkontrasztok, a zöngés-zöngétlen hangellentétek (*p*—*b*, *t*—*d*, *k*—*g*, *f*—*v*, *sz*—*z* stb.) indítják el és irányítják.

A hasonulás egyes mozzanatait tehát a *hág-tam* esetében így különíthetjük szét egymástól:

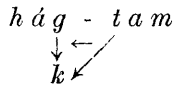
1. A *g*—*t* hangellentét ilyen érintkező helyzetben szétbontaná a szó hangtani és így jelentéstani egységét is, azért szükség van az ellentét feloldására.

2. A kapcsolat második tagja (*t*) lép fel indukáló hangként, hasonító hatást fejt ki az előtte álló *g* hangra: *g* ← *t*.

3. Egy, a tudatban élő *g*—*k* hangkontraszt irányítja a kiegyenlítődést, azaz a tudatbeli *g* helyébe a valóságos beszéd folyamatban annak zöngétlen párja lép: a *k* hang.

4. Az egész hasonulási folyamat végső eredménye egy $k-t$ egynemű, hasonlósági hangkapcsolat (*hák-tam*).

Sematikusan ábrázolva tehát a *hägtam* hangsorban ilyenféle változás történt:

A hasonulás szándéktalan, gépies folyamat. A tudati hangkép és a külső, beszélő szervekkel megképzett hangjelenség ellentmond egymásnak. A beszélő a fenti példa esetében (*hägtam*) g -t akar ejteni, a nyelvtudat síkján g hangkép jelenik meg, ennek ellenére a beszélő az artikulációs mozgások sorában megtakarítást igyekszik ösztönösen elérni, ezért a szándékolt g helyett k hangot ejt. Ha ugyanis $g-t$ kapcsolatot ejtenénk valósággal, akkor a hangképzési helyzeteket a beszélő szerveknek nagyon gyorsan kellene egymás után változtatni, hiszen a g képzése a hangszalagok zárállását és rezgésbe hozását kívánja, a t képzése ezzel szemben a hangszalagrezgés teljes és hirtelen megszüntetését. Vegyük még ehhez azt, hogy a *hägtam* hangsorban a t után megint a hangszalagzár hirtelen létesítését és a rezgés megindítását kell a beszélő szerveknek elvégezni. Így világos, hogy energiát takarít meg a szervezet, ha a különmemű $g-t$ hangsor helyébe az egynemű $k-t$ hangsor lép, mert itt legalább két egymás után következő hangelem képzése alkalmával a hangszalagállás ugyanaz marad. Mindez azonban tudatosság nélkül, a beszélőszervek mechanizmusának törvényei szerint folyik le. Persze ez nem jelenti azért azt, hogy a zöngésség szerinti hasonulás fiziológiai szükségszerűség; hiszen vannak nyelvek, amelyekben a zöngés-zöngétlen hangellentét nem oldódik fel érintkező helyzetben, tehát a hasonulás törvénye nem, vagy nem úgy működik, mint a magyarban.

A hasonulás jelenségére jellemző az indukció iránya. A *hägtam* (*hák-tam*) példában és általánosságban a zöngésség szerinti hasonulás hátraható (regresszív): a mássalhangzókapcsolat második tagja hasonítja magához az előtte levő mássalhangzót. Van azonban nyelvünkben példa az előreható (progresszív) hasonulásra is, de csak egyetlen esetben: a *lépj, rakj, döfj* felszólító alakokban a p , illetőleg a k meg az f zöngétlen mássalhangzó zöngétleníti az utána álló szóvégi j -t, tehát azt zöngétlen palatalis spiransra (\acute{x}) változtatja.

A hasonulás érvénye nem terjed ki egyformán minden mássalhangzóra. Nem is terjedhet ki, hiszen mássalhangzóink közt vannak a kétvariációs (zöngés — zöngétlen) hangok mellett egyvariációsak (csak zöngések vagy csak zöngétlenek). Mivel pedig a hasonulás a zöngés — zöngétlen hangellentétek irányában megy végbe, természetes, hogy csak a kétvariációs hangok vesznek részt benne teljesen, az egyvariációsak szerepe az asszimilációban vagy csökkent, vagy pedig semmivé válik.

A mássalhangzókat a hasonuláshoz való viszonyuk szerint négy csoportra oszthatjuk:

1. Vannak mássalhangzók, amelyek egyáltalában nem vesznek részt a hasonulásban — sem mint indukáló, sem mint indukált hangok. Idetartoznak az egyvariációs zöngések: az oldalsó, a pergő és az orrhangú mássalhangzók: l, r, m, n, ny . Például az l mássalhangzó nem indukál a *vaklárma* szavunkban, azaz nem zöngésíti az előtte álló k -t, viszont nem is indukálódik az *alkat*

szóban, azaz az utána álló *k* hatására nem zöngétlenül. Ez utóbbi egészen természetes, hiszen az *l* zöngés laterálisnak nincs hangrendszerünkben zöngétlen párja.

2. Van olyan mássalhangzó, amely csak indukáló szerepben jelentkezik : ez a *h* hang. Például : *adhat* (athat), *nézhet* (nészhet), *hagyhat* (hatyhat).

3. Csak indukált hangként szerepel nyelvünkben — legalábbis a közmagyar nyelvben — a *v* mássalhangzó. Például : *tévhit* (téfhit), ellenben : *ötven* (ötven, nem : ödven, ez utóbbi csak nyelvjárásiilag van meg nyelvünkben).

4. Az összes többi mássalhangzók kölcsönösen indukálnak, azaz indukáló és indukált szerepben egyformán előfordulnak. Vegyük például a következő hangkapcsolatokat :

<i>p—d</i>	<i>kapdos</i> (kabdos)
<i>d—p</i>	<i>ezredparancsnok</i> (ezretparancsnok)
<i>sz—gy</i>	<i>díszgyűlés</i> (dízgyűlés)
<i>gy—sz</i>	<i>hagysz</i> (hatysz)
<i>t—g</i>	<i>hat gazda</i> (had-gazda)
<i>g—t</i>	<i>szagtalan</i> (szakatlan)

A zöngésség szerinti hasonulás nagymértékben irányítja, szabályozza a magyar nyelv hangszerkezetét : egyik fő jellemző sajátága nyelvünk hangalakjának. Vannak azonban nyelvek a nem rokon nyelvek sorában is, amelyek szintén ismerik a hasonulást. Ilyen például az orosz nyelv. Az oroszban a hasonulás zöngés—zöngétlen irányban nagyjában ugyanúgy működik, mint a magyarban. Iránya az oroszban is regresszív. A *öce* orosz szót tehát fszjének mondjuk : az *sz* hang ugyanis az előtte álló *v*-t zöngétlenítette. Van azonban egy szembetűnő különbség az orosz és a magyar hasonulás hatókörében. Az oroszban a szó végén álló zöngés mássalhangzó zöngétlenül, míg a magyar az ilyenféle hasonulást nem ismeri (egészen más, progresszív hasonulással van dolgunk a *rakj* végső *j*-jének zöngétlenülésében). A magyarban azt mondjuk : *had*, *dob*, *hász* stb. A szóvégi *d*, *b*, *z* stb. megmarad eredeti zöngés mivoltában, nem lép helyükbe a megfelelő zöngétlen mássalhangzó (nem : hat, dop, hász). Az oroszban ellenben a *zod* 'év' szó kiejtésében a végső *d* helyett *t* szerepel : got. Hogy a szó végén eredetileg *d* állott, azt mutatják a továbbképzett, illetőleg a suffixummal ellátott alakok, mint például : *zoda* (gen.), *zodovuzna* 'évforduló'. Az orosz szóvégi zöngés mássalhangzó zöngétlenülését regresszív hasonulásnak kell felfognunk. A szó egységes hangsora után ugyanis az élő beszédben áll vagy állhat hosszabb-rövidebb szünet. A nyelvtudat a szünetet mint hanghiányt, mint negatív hangelemet fogja fel, s annak — mint a nyelvi kifejezésben egyáltalán — itt is szerepet tulajdonít. Most már ez a negatív hang (vagy a hang \emptyset -foka) természetesen zöngétlen, s mint ilyen regresszív hasonlítással zöngétleníti a megelőző, azaz a szóvégi zöngés mássalhangzót.

A németben is megvan bizonyos mértékig a hasonulás jelensége, de ott elsősorban progresszív irányú. A *was ist das?* hangsort például magyar ember a beidegződött regresszív hasonulás alapján *s* a *t* mássalhangzó kivetésével így mondja : *vász-iz-dász*. A német kiejtés azonban előre irányuló hasonulással : *vász-isz-tász*.

b) Hasonulás képzés helye szerint. Ha két — képzés helye szerint különmemű — mássalhangzó kerül közvetlenül egymás mellé, akkor feloldódik

a hangellentét regresszív részleges (ti. csak a képzés helye szerinti) hasonulással. Az egyes esetek a következők:

1. *azonban* (azomban), *színpad* (szímpad). A labialis *b*, *p* a megelőző *n* dentalist megfelelő ajakhangra, tehát labialis nasalisra (*m*) változtatja.

2. *szemfedő* (szemfedő), *színfal* (színfal), *kinvallás* (kinvallás). A labiodentalis *f*, *v* a megelőző *m* labialist hátrább képzett, azaz alsó ajakkal és felső fogsorral alkotott nasalisra változtatja (*m̥*), a dentalis *n*-et pedig elülrébb képzett, szintén alsó ajak és felső fogsor segítségével alkotott nasalisra (*ɲ*). Gyakorlatilag az *m̥* = *ɲ*.

3. *mondjuk* (monygyuk), *hantja* (hanytya). A dentipalatalis *ty*, *gy* a megelőző dentalis *n*-et palatalizálja, tehát megfelelő dentipalatalis nasalisra változtatja (*ny*).

4. *tankerület* (tar̥kerület), *Orbán Gábor* (orbár̥-gábor). A palatalis *k*, *g* az előtte álló dentalis *n*-et palatalis nasalisra változtatja (*ŋ*).

c) **Teljes hasonulás.** Vannak olyan esetek, amikor az egymás mellé kerülő különmemű mássalhangzók egyike a másikat teljesen magához hasonlítóvá formálja: ez a teljes hasonulás jelensége (régebben pótlónyújtásnak mondták). A teljes hasonulás iránya legtöbbször progresszív: az első tag változtatja meg az utána következő tagját a mássalhangzókapcsolatnak. A teljes hasonulás főbb esetei a következők:

1. A névragozásban a *-val/-vel* és a *-vá/-vé* határozóragok kezdő *v*-je hasonul a szó végső mássalhangzójához, pl. *emberrel*, *haddal*, *bölcsésé*, *naggyá*.

2. Az *az*, *ez* mutató névmás ragos és képzett alakjaiban jelentkezik a teljes hasonulás (a tárgyalak kivételével), pl. *annak*, *ettől*, *abbeli*, *ekkorá*. A *-val/-vel* ragos alakok két változatban használatosak: *azzal*, *ezzel* (progresszív hasonulás) és *avval*, *evvel* (regresszív hasonulás).

3. Az *s*, *sz*, *z* tövű igék felszólító módjában és a tárgyas ragozású alakokban a tövégi spirans + *j* hangkapcsolat progresszív teljes hasonulással kettőzött sziszegővé válik, pl. *olvassuk*, *vadásszunk*, *nézzük*.

d) **Összeolvadás.** Két szomszédos különmemű mássalhangzó ellentétét sokszor úgy oldjuk fel, hogy egy új, harmadik mássalhangzót ejtünk a mássalhangzókapcsolat helyett — úgy azonban, hogy az új egyszerű mássalhangzó az alkotó mássalhangzók képzési sajátosságait magába egyesíti. Az összeolvadás kétféle:

1. **Palatalisatio** (jésítés). Dentalis zárhang vagy orrhang + *j* = jésített (dentipalatalis) mássalhangzó, pl. *botja* (bottyá), *adja* (aggya), *fonja* (fonnya).

2. **Affricatio**. Dentalis zárhang + homorgán réshang = affricata, pl. *metszve* (mecve), *vadság* (vaccság).

e) **Mássalhangzókivetés.** Hármás mássalhangzócsoport középső tagja kieshetik, kivált ha az *t* vagy *d*, pl. *bólingat* (eredetileg: *bólintgat*), *kösd meg* (közs-meg).

X. A helyes magyar kiejtés

1. **A beszéd technikája.** A helyes, szép beszédnek vannak technikailag elsajátítható feltételei. Ezekkel mindenkinek tisztában kell lennie, de különösen azoknak, akiknek hivatásukhoz tartozik a folytonos és a folyamatos beszéd.

A zökkenésnélküli, folyamatos beszédnek legelső feltétele, hogy a tüdőben mindig elegendő levegő álljon rendelkezésre. Ha alkalmatlan helyen fogy ki a tüdőből a levegő, úgyhogy a beszélő kénytelen lélegzetet venni szó vagy hangszakasz közepén, az a beszédmegértést nagymértékben zavarja, de egyúttal esztétikailag is kellemetlen a hallgatókra. Legfőbb szabály, amelyet azonban csak folytonos gyakorlással lehet megvalósítani, mechanikus biztonságúvá formálni: minden lehető alkalmat használjunk fel a lélegzetvétele, sohasem szabad megvárni, míg kifogy a levegő a tüdőből. Beszéd közben a lélegzetvételt tökéletesen beidegződött, automatikus műveletté kell tennünk, továbbá arra is kell ügyelnünk, hogy lélegzetvételünk ne járjon a fújtató kellemetlen zajával, mert a lélegzés zajos volta a legtökéletesebben képzett operanekesi hanganyagot is kellemetlenné, elviselhetetlenné teszi.

Egy másik technikai feltétele a helyes kiejtésnek az, hogy nyitott szájjal s örökké mozgó ajakkal beszéljünk. A motyogó, értelmetlen beszédnek nem azzal vehetjük elejét, hogy a hangképzés energiáját a tüdő- vagy a hangszalagműködésben növeljük, hanem azzal, hogy mindent nyitott szájjal és kellő ajakmozgással mondunk. A gyermekek különösen hajlamosak arra, hogy úgyszólván csak maguknak beszéljenek, s nem törődnek azzal, hogy mások értik-e vagy sem, amit mondanak. Az ellenkező véglet az, hogy a beszélő túlságosan hangos beszédmódot sajátít el, amivel a hallgatók fülét kemény próbára teszi, s a normális nyelvi érintkezés elé ezzel megint akadályt állít. Érthetőbbé, világosabbá nem a megerősített hangos articulatio teszi a beszédünket, hanem a nyitott szájjal való beszédmód.

2. Artikuláció-bázis. Azok a jellemző hangképzőszervi állások, amelyek az egyes hangok létrehozásához szükségesek; az a mód, ahogy a különféle hangsajátosságokat nyelvi kifejezésre felhasználjuk; azok a szervi mozgások, amelyek egyik beszélőszervi állásból a másikba való átmenethez szükségesek; s végül a hangok egymással való kapcsolásának sajátos módjai: mindezek a folytonos beszédgyakorlat révén megszokottakká válnak, tökéletesen beidegződnek, s együttvéve adják beszédünk tudati és szervi alapját, az ún. artikuláció-bázist. Minden nyelvnek sajátos, a többi nyelvekétől eltérő artikuláció-bázisa van. Az artikuláció-bázis tudatosan is fejleszthető a hanglefolyás tudatosításával, továbbá a folytonos és céltudatos nyelvgyakorlással.

A mi artikuláció-bázisunk például olyan, hogy a rövid és a hosszú magánhangzók és mássalhangzók közt éles különbséget teszünk, mert ennek elhanyagolása félreértésekre adna alkalmat. A magyar hangképzés továbbá a szó és a mondat hangsorának minden részén egyformán világos, határozott. A szónak nemcsak az első szótagjában képezzük határozottan, világosan a hangokat, hanem a következő szótagokban is: a szó végén éppúgy, mint a szó elején. A helyes magyar kiejtésnek ez a mindvégig tiszta, világos és határozott hangképzése nyelvünk hangalakjának egyik legfeltűnőbb sajátossága.

A magyar beszéd hangsúlyozása a nyomatéknak meglehetősen egyenletes elosztását jelenti: a hangsúlyozás nem teremt túlságosan nagy különbséget a nyomatékos és a nyomatéktalan szótagok közt. A magyar beszéd dinamikája — ami a magyar artikuláció-bázisnak egyik fővonása — sima és egyenletes lefolyású, kellemesen hullámzó, nem fülsértő, nem dobpergészerű.

Nyelvünk sajátos ritmikájában az időmérték (hosszú — rövid) és a hang-erő (nyomatékos — nyomatéktalan) különbségei egyaránt szerepet játszanak, s hozzájuk társul még a hangmagasságváltakozás zenei lejtése (magas — mély). A hangdinamizmus és a zenei hanglejtés szoros függvényviszonyban van

egymással: mindkettő egyformán ereszkedő jellegű általában. A beszéd dinamikája és időmérték-megoszlása ezzel szemben nem függ össze ilyen szorosan. Rövid szótag éppúgy lehet hangsúlyos, mint a hosszú, s hasonlóképpen a rövid is meg a hosszú is állhat hangsúlytalan helyzetben. Artikuláció-bázisunkban a rövid — hangsúlyos vokális, valamint a hosszú — hangsúlytalan éppolyan fontos szerepet játszik, mint a hosszú — hangsúlyos és a rövid — hangsúlytalan kombináció.

Említsük meg itt a zöngés-zöngétlen hangkülönbség nagy nyelvi szerepét és a különbség világos kitüntetésére való törekvést. Magyar articulatio a zöngés mássalhangzót meglehetősen távoltartja a zöngétlen mássalhangzótól, mivel a kettő különbségének elhalványulása a megértést akadályozná. A tiszta zöngés-ség és a határozott zöngétlenség a magyar artikuláció-bázisnak fontos kelléke.

Az egyes hangok sorában jellemző artikuláció-bázisunkra az *r* hang képzése. Hangrendszerünkben az *r* lingualis hang, a nyelv hegyének háromnegy rezdületével képződik. Idegen a mi hangképzési szokásunktól a nyelvcsap megrezegtetésével képzett, uvularis *r*, de idegen az egy-két nyelvrezdülettel ejtett elmosódott, magánhangzóba vesző *r*, valamint az öt-hat nyelvrezdülettel képzett, erősen rogottatott *r* is.

A magyar artikuláció-bázisnak egyik legnehezebben tudatosítható, legfinomabb sajátsága az a mód, ahogy a hangelemek az összefüggő beszédben, a nyelvi hangsorban egymáshoz fűzzük. A hangkapcsolás módja különösen a zöngés—zöngétlen viszonylatában jellemző egy-egy nyelvre. Hangkapcsolásnak szorosabb értelemben azt a kapcsolásmódot nevezzük, ahogy a magánhangzóhoz (zöngé) a mássalhangzót, továbbá a zöngés mássalhangzóhoz a zöngétlent illeszteni szoktuk. A hangkapcsolás kétféle: erős és laza. Erős a hangkapcsolás akkor, ha a zöngétlen hang vagy hangkomponens abban a pillanatban illeszkedik a megelőző zöngéshez, amikor annak zöngéssége éppen elérte a csúcspontot. Laza a hangkapcsolat akkor, ha az első zöngés hang már túljutott a zöngésség csúcspontján, amikor a következő zöngétlen hang vagy hangkomponens megszakítja részben vagy egészen a zöngét. *Hat* vagy *hatalom* szavunk hangsorában például az *at* kapcsolatban az *a* zöngéje már túljutott a zöngésség csúcspontján, amikor a *t* hozzáillesztésével a zöngét megszakítjuk. Itt tehát a hangkapcsolás laza. *Hattal* szóalakunk hangsorában az *att* hangkapcsolása már erősebb, ti. az *a* zöngéje éppen a csúcsponton áll, vagy csak alig haladt túl a csúcsponton, amikor a *tt* hozzáfűzése megszakítja a zöngét. Egy nyelven belül is megvan tehát az erős és a laza hangkapcsolásmód egyaránt. Ennek ellenére nyelvünket — más nyelvekhez viszonyítva — elsősorban a laza hangkapcsolásmód jellemzi. A németben ugyanis ugyanaz az *at* (pl. *hat*) vagy *att* (pl. *hatte*) erősebb kapcsolású, mint a megfelelő magyar hangkapcsolat, bár egymás közt a kettő megint különbözik. Az ismertebb európai nyelvek sorában a szláv és a román nyelveket a lazább hangkapcsolás, a germán nyelveket pedig az erősebb hangkapcsolás jellemzi. A magyar artikuláció-bázis tehát hangkapcsolás dolgában közelebb áll a szláv és a román nyelvekhez, mint a germán nyelvekhez, tehát például a némethez.

3. Rendellenességek a kiejtésben. Az anyanyelv artikuláció-bázisát nem kapjuk készen, hanem hosszú, soha meg nem szűnő gyakorlattal s felmérhető energia ráfordításával szerezzük meg. A gyermekkor nyelvtanulásával nagyjában megszilárdul az a beidegződési rendszer, amely az anyanyelv hanganyagának, hangsorainak megképzését szinte csalhatatlan biztossággal irányítja.

A nyelvtanulás kezdő szakaszában a beszélőszervek még alkalmatlanok a beszédhangok képzésére, s meg-megújuló erőfeszítések szükségesek ahhoz, hogy egy-egy hang és hangcsoport képzését a gyermek meghódítsa a maga számára, s hogy a hangok kapcsolásának zökkenésmentes lefolyását elérje. Egy-egy nehezebben képezhető hang meghódításával a szokottnál hosszabb ideig kell birkóznia; bizonyos kiejtési rendellenességeket tartósan magával cipelhet az iskolaköteles korba is. Ezek a rendellenességek a beszélőszervek nehézkességében, rendellenes felépítésében, az idegtevékenység pillanatnyi vagy állandó jellegű zavaraiiban gyökereznek. A kiváltó okok a felnőtt korban is fennállhatnak, úgyhogy az artikuláció-bázis fejletlenségében gyökerező kiejtési rendellenességek, fogyatékoságok a felnőtt korban is jelentkeznek — de csak egészen szórványosan.

A kiejtés rendellenességei két csoportba oszthatók. Jelentkezhetik a rendellenesség a hangképzésben úgy, hogy egyes hangokat vagy hangcsoportokat nem a megszokott, a közösség nyelvhasználatában rögzített helyen képezük. Vagy pedig a hangsor idői lefolyásában következnek be eltolódások, azaz a hangsor tagjait nem a kellő időpontban artikuláljuk. Az első csoportbeli hibákat lokálisaknak, az utóbbiakat temporálisaknak szokták nevezni. Amott ugyanis a hangképzés helyében, emitt a hangképzés idejében történik rendellenes eltolódás, elváltozás.

A helyi rendellenességek (egy-egy hangok képzését érintő zavarok) közül fontosabbak: az általános és a részleges selypítés, továbbá a raccsolás.

Az általános selypítés (dyslalia) abban áll, hogy az ún. folyékony mássalhangzók (*l* és *r*) helyébe egyformán a *j* hang lép a beszéd folyamatában, az *s* mássalhangzó helyét pedig az *sz* foglalja el. Ennek a képzésbeli eltolódásnak az az oka, hogy a magyar nyelv hangelemei közül a gyermek fejletlen beszélőszervei számára különösen az *l*, az *r* és az *s* mássalhangzók képzése okoz bonyolult, nehezen elsajátítható műveletet. Gondoljuk meg, hogy kivált az *r* képzése milyen összeszedettséget követel a beszélő részéről, hogy a hangképzés energiáját a nyelv hegyének megfeszítésére és megpergetésére fordítsa. De majdnem ilyen körülményes az a beszélőszervi állás, illetőleg működés, amelyet az *l* hang megképzése igényel. A nyelv hegyét a foghúshoz szorítani, közben oldalt annyira nyitva hagyni az utat, hogy a kiáramló levegőtömeg akadálytalanul távozzék: tehát magánhangzóyszerű is legyen a keletkezett hang, de azért mégis lényegében mássalhangzó jöjjön létre. Az *s* hang képzése pedig az *sz*-szel szemben azért okoz külön nehézséget, mert a nyelv elülső részének peremkiképzése nem a legegyszerűbb izomművelet, s mert az alsó állkapocs előreugrása, ami a szűk résen kitóduló levegő útjának megfelelő irányításához szükséges, egyébként szokatlan a magyar hangképzésben. Ezek a nehézségek okozzák azt, hogy az *l*, *r* helyett egy könnyebb képzésű, de hasonló hanghatású *j* hangot mond a gyermek, az *s* helyett pedig az egyszerűbb *sz* hangot ejti, s csak fokozatosan és türelmes munkával sajátítja el a helyes hangképzést. Sokat jelent itt természetesen — mint az egész nyelvtanulás folyamatában s annak minden mozzanatában — a környezet hatása. A tanulótlársak részéről tapasztalt éles megszólás nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a selypítő gyermek minden erejének megfeszítésével igyekszik levétközni a selypítésnek társadalmilag kényelmetlen hibáját. Micsoda öröm számára, amikor végre sikerül a kinevetett és kicsúfolt régebbi beszédmód helyett: *A madáj jársájt a gójéja: „Te gójé, ajtassz ej engem”* úgy beszélni pontosan,

ahogy a többiek és ahogy a felnőttek beszélnek: *A madár rászállt a góréra:* „*Te góré, altass el engem*”.

A részleges selypítés az, hogy a beszélő az *l*, *r* hangokat már pontosan tudja képezni, de az *s* hang még mindig nem sikerül neki, s helyette *sz*-et mond. Ez a selypítés egyes egyéneknél belenyúlik a felnőtt korba, sőt olykor az öregkorban is újra kezdődik. Ez az utóbbi körülmény azt mutatja, hogy a foghiány is nagy szerepet játszik a selypítés beszédfofogatékösságában. Részleges selypítéssel így beszélnek: *Itt szenki sze szir* (= *Itt senki se sír*).

A raccsolás a linguális *r* képzésének nehézségeiben gyökerezik. Ha a gyermekkorban nem sikerült a nyelv hegyének megpergetését létrehozni, akkor — esetleg a *j*-vel való selypítés korszaka után vagy pedig közvetlenül — a beszélő a nyelvcsap megpergetésével igyekszik a pergő hanghatást létesíteni. Persze, az uvularis *r* nem adja a linguális *r* dobpergésszerű, egészen energikus hanghatását, de ha a gyermeknek minden erőlködése ellenére sem sikerül a nyelvpergetést produkálni, akkor kénytelen megelégedni a nyelvcsappergéssel. A raccsolás (az uvularis *r*-rel való beszéd) azt jelzi, hogy a beszélőnek a gyermekkorban nem sikerült elsajátítania a linguális *r*-et. A raccsolásról felnőtt korban már nemigen lehet leszokni, mert az már szervesen hozzátartozik a rendellenesen fejlődött artikuláció-bázishoz. Az írásban közönségesen *ch*-val jelölik az uvularis *r*-et, mert hanghatása közel áll, bár nem azonos a kemény *ch* (χ) hanggal. A raccsoló ember tehát így beszél: *ochosz* (orosz), *ichodalom* (irodalom), *kéchlek* (kérlek).

Az idői rendellenességek körébe tartozik a megakadás, a dadogás és a hangátvetés. Ezek már nem maguknak a beszélőszerveknek az alkalmatlanságán, fejletlen voltán alapulnak, hanem elsősorban a hangképzés mozgó idegpályáinak pillanatnyi vagy állandóbb jellegű zavarain. A temporális rendellenességek tehát már nem egyes hangok képzését, hanem a beszéd szerkezetét (struktúráját) érintő zavarok.

T o r k á n a k a d a szó bárkinek olyan esetben, ha valami váratlan jelenség az idegműködés egyensúlyát hirtelen felborítja. Ilyenkor egy szó hangsorának képzése közben megakad hirtelen a beszédlefoyas, vagy a mondat hangsorának egésze török ketté, és válik csonkává, befejezetlenné. Lelki megrendülésen kívül a lélegzetvétel mechanizmusának zavarai is okozhatja. Szórványosan, nagy ritkán bárkinél felléphet, egyeseknél azonban gyakori jelenség, s akkor az idegzet ingerlékenységének, a rendellenes idegműködésnek a jele.

A d a d o g á s hasonlóképp jelentkezik különleges helyzetekben minden embernél — akkor, ha valami kihozza sodrából, azaz az idegek mechanizmusában külső ok hatására pillanatnyi zavar áll be. Vannak azonban állandó dadogók. Az ilyen dadogás az idegrendszer állandó jellegű zavaraira mutat. Legtöbbször azonban a gyermekkori nyelvtanulás korában állott fenn valami állandóbb zavar az idegéletben, s ennek következtében az illető egyén artikuláció-bázisa rendellenesen alakult, a dadogó hangképzésmódot is magába foglalja. A dadogás különben abban áll, hogy egyes hangokat vagy hangcsoportokat a beszélő nem tud kellő időben azonnal megképezni. A dadogó fokozódó erőlködéssel többször megkísérli az illető hang megképzését úgy, hogy a megelőző hangot vagy hangcsoportot többször ismétli. Neki-nekifut az akadálynak, míg végre sikerül az akadályon túljutni, a kérdéses hangot létrehozni, s ilyenkor aztán a hangsor következő tagjai nekilöduva, a kelletténél sokkal gyorsabban artikulálódnak. A dadogást ugyan a felnőtt korban is lehet gyógyítani, de

a gyógyítás természetesen nagyobb sikerrel kecsgett a gyermekkorban. Főképp lelki ráhatással: az akaraterő fejlesztésével, az önfegyelmzés kialakításával, a dadogást kezdetben kiváltó ok tudatosításával, végül a hangképzés mechanizmusának megismertetésével segíthetünk a bajon. Főszabályként tartsuk mindig szem előtt, hogy a dadogó tanulót nem szabad beszédhibájára figyelmeztetni, mert ez csak súlyosbítaná a helyzetet. Általában őrizkedjünk attól, hogy avatatlan kézzel nyúljunk a beszédhibák javításához. Ha szüksége mutatkozik, küldjük a növendéket szakemberhez, illetőleg beszédjavító tanfolyamra.

A hangátvetés abban áll, hogy egy szó vagy mondat hangsorának hangelemeit vagy hangsoportjait nem a meghatározott, a kellő sorrendben képezi meg a beszélő, hanem a későbbit hamarabb, s az előbbit később artikulálja. Bárkinél felléphet váratlan és intenzív élmény esetén, az idegzavarokra hajlamos egyéneknél azonban gyakoribb jelenség. A hangátvetéses szóalak állandósulhat a nyelvhasználatban, közösségi szóalakká válhat: kezdetben azonban mindenképpen kiejtési rendellenességnek számít. Egy időben a *memorandum* szó elég gyakori használatnak örvendett, s igen sok beszélő az első két szótag magánhangzóinak sorrendjét felcserélve *momerandum*-ot emlegetett. Egy 12—15 éves gyermek megpillantva a hatalmas betűkkel kiabáló mozihirdetést így kiáltott fel: *Anyu, nézd már, mi van a moziban: „Te csak ladálj, Pipányi!”* (Te csak pipálj, Ladányi!).

4. A kiejtés idegenszerűségei. A magyar nyelvközösség idegen származású tagjai — sokszor még a második nemzedékben is — megőrzik anyanyelvük artikuláció-bázisát, és magyar kiejtésüket az idegen hangképzési és kapcsolási beidegződés irányítja. Az idegenszerűségek szórványos jelenségek, helyi jelentőségűek, azonban egyesek közülük szélesebb körre is elterjedhetnek, s veszélyeztethetik az ép magyar nyelvréket. A közösség tudatosítja az idegenszerűségeket, utánozza azokat — eleinte csúfoló szándékkal, később azonban éppen az ilyen gyakorlat következtében egyesek meggyökeresedhetnek.

Nálunk főképp a zsidós, a cigányos és a németes beszédmód emelkedett többé-kevésbé általános jelentőségre. Lássunk példát rá, hogyan utánozza a magyarság ezeket az idegenszerű kiejtési módokat:

A zsidós (jiddis) beszédmódot a zárhangok erősen hehezetes ejtése, a zöngés és zöngétlen mássalhangzók pontos megkülönböztetésének elhanyagolása, továbbá az időmértékkülönbségek felcserélése jellemzi, nem beszélve a nyelvrítmus alapjainak megváltoztatásáról meg a hanglejtés különösségeiről. Csokonai (Gerson du Malheureux) ezt így jellemzi:

Ábrahám. Már nékhem fendighfogadható khellene mekhint; dhe csakh nem lehne itthen Oroszshaluba jó ephilet. Phesten is phudán enyim zobát elfetthik mint emphosztornak, nincsen phiz, phokholba lement. No ez a Thámathi úr csinos quartir, szép, minthogy arra való, dhe szörnyű mihreg drága. Nem pholontság 2000 thaller. Ha hitelbe által adnának, akkor lát-nák az árrát, mikhor ith engem. Eszthendő muhlfa aló Amsterdám. Phiz phizon sokh megh khell lenni. Ha ertekh megh adja is, a phizt megh kheritem. Majd most khörül niszem a háznál a quartirt.

Ugyanitt Csokonai a cigányos kiejtési módot is bemutatja, kiemelve annak tompa hanghatású hangképzését: hogy ti. az *sz-et s-sel*, a *z-t zs-vel*, a *c-t cs-vel* helyettesíti. Íme egy ilyen részlet:

Antal. *Tudja a jó szerencse, itt voltam a pitarba, nekem jön az a pokolbéli izsé, olyan fekete feketis vót, mint a marok vas; de hát a seme, ippen mint azs íhel holt rókának, csupa tüzses volt a sarva, bígett mint a vesett medve. Bejüttek négyen kutya kípibe, s arany zsaráknakot sórtak a semem közsi. In meg nem íjedtem, hanem oda búttam a kemencsibe la . . .*

A németes ejtésmódot Madách jellemzi kitűnően „A civilizátor” című darabjában. A németajkú ember a maga anyanyelvi artikuláció-bázisában nem tesz éles különbséget a zöngés és zöngétlen mássalhangzó közt, a magánhangzók és mássalhangzók időtartam-különbségét nem tünteti ki, hangsúlyhatása alatt a rövid vokálist megnyújtja, hangsúlytalan helyzetben a hosszút megrövidíti :

*Mikor én katona fót,
Ó her Jézisz majd meghót,
Nem fólt nékem egy tál kása,
Csak egész nap íres hása,
Nincs van nékem jó leni!*

*Itt hagyom én Mátyarország,
El menem én Némedország.
Oh én szegény némedi,
Nincs van nékem szeredi.
Ott lesz nékem jobb leni.*

A német ejtésnek nem egy sajátja kezd egész általános ejtészhibaként jelentkezni. A fontosabbak a következők :

a) **M a g á n h a n g z ó k.** Az első szótag rövid magánhangzóját a hangsúly hatása alatt megnyújtják. Pl. *kümegey | beeszél | foolyó | eezt a tuudományt azazért műveljük | ígen foontos | . . . hogy Rázso Imre prooffessorral megbeszéljük | kiiváló | íismét viitás.*

Ezzel együttjár a hangsúlytalan hosszú vokális megrövidítése. Meg kell jegyezni, hogy a hangsúly hatása alatt való nyújtás nem ad tökéletes hosszú magánhangzót, hanem csak félhosszút, s ez korántsem olyan feszes ejtésű, mint a magyar hosszú vokális. A hangsúlytalan hosszú magánhangzó rövidítése szintén nem esik egybe a rendes magyar rövid magánhangzóval. Vegyük még ehhez azt a németes artikulációmódot, hogy a hangsúlytalan szótagok hangjait elnagyoltan, gyorsan és határozatlanul képezik, akkor nagyjában előttünk áll a német ejtésmódnak a magyar nyelvrítmus alapjait felforgató hatása. Például: *Csaak aazér neem aadták meeg.*

Német hatás elsősorban az a helytelen szokás is, hogy egyesek az idegen eredetű szavainkban megtartják az illabialis rövid *ä* hangot, pl. *ákadémikus, kászinó, párk.*

b) **M á s s a l h a n g z ó k.** Itt a legáltalánosabb a hosszú mássalhangzó rövidítése: *szelemes, a viszonthalásra.*

c) **A h a n g s ú l y.** Idegenszerű hangsúlyozás az összetétel második tagjának dinamikus kiemelése. Ezzel együttjár a mondathangsúlynak olyan felforgatása, hogy a bővítményviszonyokat széttagolják, nem a tárgyat, a határozót vagy a jelzót hangsúlyozzák, hanem a bővített tagot, azaz az ígét, illetőleg a jelzett szót. Ezzel a beszéd szétdarabolódik, szétesik. Veszedelmesen terjedt egy időben. Például: *ahol a kizsákmányolás a legnagyobb és a kapitalizmus*

lánca a leggyengébb | ebben az esetben | arról van szó, hogy | persze, itt meg kell jegyezni, hogy | itt tér át a nyelvnek a kérdésre | ami azzal foglalkozik | s ez a közös nyelv nem lesz sem orosz, sem ... | fölteszi a kérdést | nyelvek kereszteződésénél nem keletkezik harmadik nyelv | ebben a korszakban tehát nem két nyelvvel lesz dolgunk | mindkettő igaznak bizonyul | az egyik tétel a kapitalizmusra érvényes, a másik tétel a szocializmus világméreteken bekövetkezett győzelmére érvényes.

5. Modorosság a kiejtésben. Vannak esetek, amikor a kiejtésben különösen a foglalkozás megszokása következtében egyes hibák állandósulnak.

Ilyen kiejtési hibát figyeltek meg néhány évvel ezelőtt a rikkancsok nyelvében. Az újságok nevében (Friss Újság stb.) a végső *á* hangot úgy ejtik, hogy az érezhetően *é*-be hajlik: *Esti Újság! Világosság!* Az okát ennek a modoros ejtésnek bizonyára abban kell keresnünk, hogy a szóvég hangmagasságának felhívó jellegű felemelése vonja maga után a mély *á*-nak a magas *é* hangba való átcsapását. Ez a megadott mélyhangú környezetben (*újság, világosság*) mindenestre rikitőbb, kiabálóbb hang, mint a mély *á*.

Pincérek, kiszolgálók, akiknél a gyors mozgás, a rohanás a foglalkozással együttjár, megszokták, hogy a kiejtésben is a legnagyobb gyorsaságra törekedjenek. Ennek következménye az, hogy a hangképzés határozottsága elvész, összevonások, hangkibobások egészen gyakoriak, vö. *kremalássan* (= kérem alássan, azaz: alázatosan), *ásszolgálja* (= alászolgálja, illetőleg: alázatos szolgálja). Ma azonban — úgy látszik — az ilyenféle ferdítések, mint egyébként is az ízléstelen nyelvszokások, kezdenek teljesen eltűnni.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a nevelők beszédében itt-ott mutatkozó ejtésbeli modorosságot. Az iskolai foglalkozás, amely pontosan, világosan tagolt, könnyen követhető előadást, magyarázatot követel a nevelőtől, olyan iskolás beszédmodort teremt, amely erősen tagolja, szinte szóegységekre darabolja szét a beszédet. Olykor még a rag vagy a képző is elválik az alapszótól, s szinte önálló életet kezd élni a beszédben. Mert még annak is szükségét érzi olykor a nevelő, hogy a szóegységet megbontsa, s abban külön hangsúllyal kitüntesse az alapjelentést hordozó alapszót és a viszonyító vagy a jelentésváltoztató járulékelemet. Íme néhány példa: *a parasztság nem — találta meg a forradalomra hivatott — proletárságnak a kezét | a — párt vezetésével — vihathja csak — meg a szabadságharcát | mi a koreai szabadságharc — megoldásának egyetlen — módja? | a helyes megoldás — nak — két — tényezője van | a — meg szálló imperialista — csapatoknak — Koreából való — kivonásával.*

Nálunk régebben a színpad is termőtalaja volt a beszédbeli modorosságoknak. Arany János korában még a drámai iambus ritmusát is éreztetnie kellett a színésznek, ahogy Arany megírja a Bolond Istókban első színpadi élményeként:

Másnapkorán hivatja a regisseur:

Jól van, barátom; tudta szerepét,

De mondja fel csak, kezdje újra, többször —

No lássa, hogy az accentusba vét;

„Ke-gyelmes herceg” így, halkan először,

Ott hangsúlyozza gyel, a közepét.

„Ke-gyelmes” érti hát már? nem „kegyelmes”.

Maga nem kap rollét, ha nem figyelmes.

6. Az uraskodó beszédmód. Vannak olyan beszélők, akik az írástudók beszédmódját mindenben követendő példának ítélik, de túlbuzgalmukban sokszor túllőnek a célon, és igazi hiperkorrekt ejtésmódot sajátítanak el. Debrecen környékén az ízés mint nyelvjárási sajátosság nagy elterjedtségnek örvend. Persze, az iskolázott emberek általában gondosan kerülnek ezt a nyelvjárási ejtésmódot, s a *szíp, kik, piz, nimet* stb. alakok helyett *szép, kék, pénz, német* stb. korrekt köznyelvi alakokat használnak. Ugyanúgy az *l* nélküli népi szóalakokkal szemben (*vót, szóga, hónap* stb.) a szabályos *l*-es alakokat ejtik a művelt köznyelvben (*volt, szolgál, hónap* stb.). Az iskolázatlan, illetőleg a kevésbé iskolázott ember igyekszik ezeket a korrekt ejtésmódokat elsajátítani, de túlbuzgalmában sokszor olyan alakokat képez újra a tájnyelvi és a köznyelvi szokott hangviszony alapján, amelyek a nyelvben sohasem éltek, mint például *szoldavéz* (*szódavíz* helyett).

Van azonban ennél enyhébb módja is az uraskodó beszédnek. Ez már az iskolázott embereknél jelentkezik elsősorban. Az iskolában alsó fokon az írás-, olvasástanulás betűzéssel történik. Ennek a betűző olvasásmódnak hatása később is megmutatkozhatik a beszédmódon. Sokan ugyanis olyan ejtésmódot sajátítanak el, hogy szolgálai módon követik az íráskép betűit, mintha folyton betűzniük kellene. Az iskola nem tudatosította eléggé bennük azt a tényt, hogy a nyelv írott képe nem fedi teljesen a nyelv hangzós képét, hiszen az írásnak a kiejtés elve mellett van egy etimológiai és egy hagyományon alapuló elve is. Persze, a *lát-ja* ejtés kialakításában (*láttya* helyett) az íráskép mellett a beszélők nyelvtudatában működő önkéntelen etimologizálás is szerepet játszhat.

Nyelvünk hangjelenségei közt eléggé általános például a ragos és képzett szóalakokban fellépő mássalhangzóikerítés. Az írásmód azonban itt nem az élőnyelvi formát követi, hanem az eredeti hangállapotot, illetőleg a szó eredeti szerkezetét veszi alapul. Úgy írjuk tehát etimológikusan, hogy *egyetlen, utána*, ellenben a geminatio hangtörvénye szerint úgy mondjuk, hogy *eggyetlen, utánna*. Az iskolázott embereknél egy része most már az íráskép alapján korrigálja — helytelenül! — a kiejtést, és „uraskodó beszédmóddal” úgy akar beszélni, ahogy írni szoktunk: *egyetlen, utána* stb.

Még bántóbb ejtési hiba az, ha különösen a *j*-s származékalakban és néhány más hangtani helyzetben az összeolvadás és hasonulás törvényét megakadályozzák a kiejtésben, s külön, korrektül akarják ejteni a hangkapcsolat egyes tagjait — így: *termel-jünk többet* (e helyett: *termejjünk többet*), *él-jen* (éjjen), *lát-juk* (láttyuk), *hagy-ja* (haggya), *any-ja* (annya). Egyébként jó szavalók sem merik például Majakovszkij versében a *Balra, balra, balra!* refrént a magyar hangtörvénynek megfelelő természetességgel így mondani: *Barra, barra, barra*, hanem a mesterkélt, hiperkorrekt, betűszerinti kiejtésmódot terjesztik még szélesebb körökre.

Külön említést érdemelnek a *h*-val végződő szavaink (*méh, düh, juh* stb.). A természetes magyar kiejtésben a szótagzáró *h* néma, nem hangzik, s csak szótagkezdő helyzetben hangzós. Nem hangzik tehát a ragtalan formán kívül ilyen származékalakokban sem, mint például: *méhkas, dühtől*, sőt: *juh-akol*, mert összetett szóban a szótagolást az etimológiai elv irányítja. Hangzik ellenben a *méhes, dühös, juhok* stb. alakokban. Sokan most már az íráskép hatása alatt ott is kiejtik a *h*-t, ahol az nem törvényszerű: *méh, méhkas, dühtől, juhakol* stb. Mindenképpen durva vétség a magyar nyelv hangszerkezete ellen.

A kevésbé iskolázott emberek egy-két, csak könyvből vagy felírásból ismert családnévvel nem tudnak mit kezdeni. *Széchenyi István* nevét eléggé általánosan *szécsenyi*-nek ejtik a helyes *szécsényi* helyett. Persze, a hagyományos írásmód, amely itt még nagymértékben következtelen is, tévesztette meg a nyelvtudatot. Érettségi feleletben is lehet elvétve hallani *Eötvös József* nevének *e-ötvös* ejtését *ötvös* helyett. Vagy itt van a *Desseffy* családnév hagyományos és körülményes írásmódja. Nem csoda, ha a villamoskalauz a megfelelő utca nevét így kiabálja: *desev-fi-utca* a helyes *deszöfi* helyett.

Előfordul az is, hogy idegen eredetű szavakat — nem ismerve kellőképpen az átadó idegen nyelv helyesírási szabályait — tévesen olvasnak ki, s így hibás kiejtés terjed el. Az orosz szavak, tulajdonnevek átírását régebben nem szabályozták kellőképpen, és sok esetben egyszerűen a német átírás honosodott meg nálunk. Így vagyunk a *Potemkin* névvel. Betű szerint írták át az orosz nevet — bizonyára német közvetítéssel — s így *Potemkin-falv*akról beszéltek. Holott ha jelezték volna a *t* jésítését, továbbá az első szótag magánhangzójának a hangsúlytalan helyzet miatt bekövetkező megváltozását, akkor helyesen *Patyomkin-falv*akról kellett volna írni is, beszélni is. Ugyancsak az íráskép megtévesztő hatása alatt terjedt el nálunk a *Lenin* névnek ilyen betűszerinti ejtése a helyes *Lenyin* helyett. Ugyanígy sokan *szuggeszció*-nak ejtik a *szuggesztió*-t, mivel hallottak valamit arról, hogy a latinban a *ti* szótagot *ci*-nek kell ejteni, de hogy milyen esetben, arra már nem terjed ki a tudományuk, illetőleg a hallomásuk.

Mind ezek azt mutatják, hogy a magyar beszédkultúra még nem valóság, csak követelmény. Igen sok a tennivaló ezen a téren. S elsősorban az iskolára vár a feladat orozslánrésze. Nemcsak a hibákat, mulasztásokat kell ezen a téren megszüntetnie, hanem a beszédkultúra megteremtésének pozitív feladatait is magára kell vállalnia. De természetesen: a nyelvtudomány útmutatásai alapján.

PAPP ISTVÁN

Irodalom

1. BALASSA JÓZSEF: A fonetika elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre. 1886. Második kiadása 1904. Első rendszeres fonetikánk, bár Kempelen Farkas már a XVIII. század végén megteremtette a beszédhangok tudományos vizsgálatát.
2. HORGER ANTAL: Általános fonétika. 1929. Alapos, részletes mű. Kezdőknek ma is jó szolgálatot tesz.
3. GOMBOCZ ZOLTÁN: Magyar fonétika (Magyar történeti nyelvtan. Hangtan. 1940). Kitűnő, tömör összefoglalás.
4. LAZICZIUS GYULA: Fonétika. 1944. Az általános fonetika néhány főkérdését kiragadva a legújabb külföldi és magyar szakirodalom eredményeinek bemutatása. Kezdőknek nem ajánlható.
5. CSÜRY BÁLINT: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. Magyar Nyelv XXI (1925). Sok tekintetben úttörő módon vizsgálja egy nyelvjárás hanglejtését.
6. ECKHARDT SÁNDOR: A jó magyar ejtés aktái. 1941. Közli Kodály Zoltán iránymutató előadását „A magyar kiejtés romlásáról” (1937), továbbá a budapesti Tudományegyetem annak idején rendszeresített kiejtési versenyek tanulságait.
7. HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers. 1948. Foglalkozik a nyelvrítmus kérdésével is.
8. BÁRCZI GÉZA: Fonetika. 1951. Egyetemi tankönyv. A fonetikai alapismerteknek érdekes és tömör összefoglalása.
9. DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953 (Nyelvtudományi Értekezések 3). A szerző a „Vitatott pontok a fonetikában” című fejezetben a magyar nyelvjárás hangjelenségek figyelembevételével sok tekintetben újszerű fonetikai rendszerezést kísérel meg.

Lautlehre

Die vorliegende Schrift ist eine Zusammenfassung der phonetischen und phonologischen Kenntnisse, zugleich eine deskriptive Lautlehre der ungarischen Sprache. Die einzelnen Kapitel sind : Einführung. Sprache und Schrift. Die Funktion der Sprachwerkzeuge. Das ungarische Lautsystem. Die Vokale. Die Konsonanten. Die Silbe. Die Funktion des Lautes. Dynamischer und musikalischer Akzent. Lautgesetze im Ungarischen. Die richtige ungarische Aussprache.

I. PAPP